

**UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU**

**Uloga religije i tradicije na percepciju rodnih uloga u
bosanskohercegovačkom društvu
- Magistarski rad -**

Kandidatkinja
Obradović Emina
447/II-SOC

Mentor
prof.dr. Abazović Dino

Sarajevo, januar, 2022.

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

**Uloga religije i tradicije na percepciju rodnih uloga u
bosanskohercegovačkom društvu
- Magistarski rad -**

Kandidatkinja
Obradović Emina
447/II-SOC

Mentor
prof.dr. Abazović Dino

Sarajevo, januar, 2022.

Mojim roditeljima i sestri, za beskrajnu podršku i ljubav.

Sadržaj

Uvod.....	1
Dizajn istraživanja i teorijsko - metodološki okvir	9
Sociologija religije	11
Religija i tradicija.....	17
Sociologija roda	27
Islam i žena u islamu.....	35
Kompatibilnost islama i feminizma	47
Islamske feministkinje	58
Religijski feminizam u bosanskohercegovačkom društvu	63
Zaključak	68
Literatura.....	71

Sažetak

Ovaj rad bavi se tradicionalnim pretpostavkama bosanskohercegovačkog društva te njihovim uticajem na formiranje rodnih uloga i odnosa. Uzimajući u obzir činjenicu kako religijska naučavanja te religijski spisi, kao i tumačenja istih igraju centralnu ulogu u tradicionalnim društvima, rad se bavi dekonstrukcijom stvarne uloge i namjere religijskih spisa, nastojeći dovesti u vezu feminizam i religiju te predstaviti načine na koje je cjelovitim tumačenjem religijskih spisa moguće uticati na mijenjanje postavljenih tradicionalnih normi i ponašanja.

Jednako, rad se bavi elaboracijom normalnosti i devijantnosti određene religijskim naučavanjima, gdje se u središte istraživanja stavlja položaj i uloga žena.

Cilj rada ogleda se u nastojanju za demistifikacijom svetih spisa i njihovih poruka te se također nastoji upozoriti na važnost etabliranja univerzalističkog tumačenja istih u akademske i znanstvene krugove, kako bi procesi inkluzije u tradicionalnim društvima tekli lakše i efikasnije.

Ključne riječi: Bosanskohercegovačko društvo; Islam; Feminizam; Univerzalističko tumačenje

Uvod

Feministička kritika androcentrične teologije relativno je nova pojava u znanosti i literaturi, a nastoji da ukaže na važnost univerzalističkog i kontekstualnog tumačenja svetih spisa, oslobođenog tendencije za patrijarhalizacijom religije, a uzimajući u obzir nužnost izučavanja pitanja i uloge žena u religijskim spisima. U savremenom dobu, nerijetko se svjedoči pojavi kojom se položaj žena degradira, i to na temelju, kako se tvrdi, religijskih naučavanja i svetih spisa, te se stoga ovaj rad fokusira na temeljito i precizno razumijevanje svetih poruka, nastojeći ih primijeniti u svakodnevnom životu kao i dekonstruisati njihove poruke i naučavanja, čime želi dovesti u vezu religiju i feminizam te doprinijeti njihovoj saradnji na polju izgradnje inkluzivnijih društava.

Ovim radom se obraća pažnja na tradicionalne premise bosanskohercegovačkog društva te na religijska naučavanja monoteističkih religija, zastupljenih na tlu Bosne i Hercegovine, nastojeći istražiti njihovu povezanost i konzistentnost kao i njihov uticaj na rod, rodne identitete i društvene uloge. U fokusu rada je islam, njegovo porijeklo, zastupljenost na tlu Bosne i Hercegovine te njegova naučavanja, koja u svom fokusu imaju ženu i njenu ulogu u religiji i zajednici, kao i ulogu žene u bosanskohercegovačkom društvu.

Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, sa sociološkog gledišta, počiva na tradicionalnim pretpostavkama te upravo one određuju društvene norme i utiču na formiranje društvenih odnosa i prilika. Bitno je naglasiti kako se u ovom radu tradicija u smislu historije, kulturnog, nematerijalnog i materijalnog naslijeđa ne izučava budući da nije relevantna za predmete izučavanja, a jednako je se ne razumijeva kao lošu niti po društvo štetnu pojava. Akcenat se stavlja na tradicionalne norme ponašanja i rodni društveni uloga za koje se smatra kako otežavaju i usporavaju cjelovit društveni napredak. Kroz rad će se nastojati prikazati postojanje normi i pravila društvenog ponašanja koje ne samo da usporavaju napredak, nego društvo vraćaju koracima unazad, njegujući davno zadate obrasce djelovanja i ponašanja, za koje je stvarne uzroke i opravdanja teško pronaći.

U radu su do tančina istraženi postulati tradicionalnih društava te su u obzir uzeti mnogi indikatori koji utiču na određivanje društva kao tradicionalnog te su predstavljene razlike tradicionalnih, modernih i postmodernih društava, gdje su se nastojale iznaći i istražiti njihove sličnosti i razlike. Jednako tako, pobliže je objašnjeno na osnovu čega se društva

moгу podijeliti i izučavati kao tradicionalna, moderna i postmoderna, a akcenat je stavljen na pitanja porodice, roda i rodnih uloga, te uloge žene u tradicionalnom društvu, kao i društveno zadatih normi i obrazaca ponašanja, kao i društvenih očekivanja kreiranih na temelju roda, gdje ključnu ulogu igraju tumačenja svetih religijskih spisa.

U cilju boljeg razumijevanja problema istraživanja, ali i približavanja stvarne slike prilika u tradicionalnim društvima, kroz rad je istražena korelacija tradicije sa onim društvenim pojavama kojima se rad bavi.

Uzimajući u obzir činjenicu da su religijska naučavanja jedan od temelja tradicionalnih društava, radom se nastoje istražiti uzroci koji dovode do izjednačavanja tradicijskih pretpostavki sa religijskim naučavanjima. Religija je u osnovi gotovo svih tradicionalnih društava i upravo ona utiče na društvene odnose i ponašanja, te upravo u ovim društvima izostaje kritičko i kontekstualno promišljanje svetih tekstova iz čega se nadalje razvijaju društveni odnosi koji su potencijalno segregacijski i hijerarhijski te uslovljavaju društvene rodne uloge, čime ne dozvoljavaju progres društva. Kako bi se razumjelo bilo koje društvo sa prefiksom "tradicionalno" neophodno je izučavanje religija koje su u njemu zastupljene te je značajno posvetiti se načinima na koje se sveti spisi izučavaju i prilagođavaju društvenim odnosima. Budući da se analizom ranijih sadržaja došlo do zaključka kako se dosta činjenica o jednom društvu može pretpostaviti na osnovu njegove povezanosti sa religijama, nastoji se naglasiti važnost religije i u ovom dobu. Dakle, za društvene odnose u ovim društvima koji podrazumijevaju postojanje hijerarhije i razdvajanja po bilo kojem osnovu, u nedostatku boljih objašnjenja, odgovornost se prebacuje na religiju te se sveti tekstovi uzimaju kao opravdanje za navedena društvena uređenja. Jednako tako, kako bi se takva ponašanja legitimirala i dodatno učvrstila, koriste se sveti spisi i to u cilju potvrđivanja ranije kreiranih normi te se nastoji kroz njih uputiti na slijedenje takvog ponašanja.

Ranijim istraživanjima se došlo do zaključaka da se u tradicionalnim društvima religija koristi u svrhu legitimacije odnosa koji podrazumijevaju kreiranje društvenih uloga na uštrb neke od društvenih grupa. (Spahić – Šiljak, Z. 2007.) Jednako tako, istražujući religiju sa sociološkog gledišta, dolazi se do zaključka kako je religija jedan od integrativnih faktora u društvu te kako predstavlja vrlo važan i efikasan elemenat socijalizacije, čiji se uticaj vidi u različitim sferama društva. Zbog navedenog se dolazi do pitanja kako je moguće da se religija, kojoj je cilj da spaja i ujedinjuje, koristi kao element razdvajanja i hijerarhizacije na osnovu kojeg se vrši dodjela i kategorizacija odnosa i uloga u društvu te je

interesantno izučavati uzroke i načine zbog kojih religija u velikom broju slučajeva zloupotrebljava u cilju zadovoljenja interesa jedne od grupa.

Jednako tako, budući da je u osnovi svih religija egalitarnost, te da se pojam pravednosti vezuje za monoteističke religije kojima se rad bavi, postaje naročito interesantno proučavanje uzroka koji su doveli do ovakvih pojava. U radu je također elaborirano kako islam ne podrazumijeva odnose koji znače inferiornost niti hijerarhiju na osnovu spola ili roda te je zbog toga veoma važno razumijevati svete tekstove i spise u kontekstu u kojem su nastali i ne dozvoliti instrumentalizaciju istih. Veoma je bitno naglasiti, a što će u radu biti dalje elaborirano, kako sve monoteističke religije, a sa njima, dakako, i islam njeguju principe jednakosti, ravnopravnosti te pravednosti tako da se na ovim principima grade i moralni zakoni i određuju elementi socijalne pravde i jednakosti.

Kao što je već rečeno, kako bi se razumjelo bilo koje društvo, bitno je obratiti pažnju na religije koje su u njemu zastupljene te je bitno izučavati uticaj koji one imaju, budući da svaka od religija ostavlja specifičan trag na društvo i uređenje odnosa u njemu.

Kako bi se društvena uloga religije razumjela detaljnije, akcenat je stavljen na razumijevanje uloge i značaja sociologije religije i njenog predmeta istraživanja te je elaborirana uloga religije sa sociološkog gledišta, gdje je akcenat stavljen na integrativnu ulogu religije, kao i na korake kojima religija može postati element socijalizacije i društvenog progressa.

Jednako, naglašena je kompleksnost bosanskohercegovačkog društva, koja zbog obimnosti nije dodatno istraživana. Religije su ostavile specifičan trag na prostoru Bosne i Hercegovine te su na različite načine uticale na uobličavanje i određivanje normi i odnosa u društvu te su doprinijela kreiranju atmosfere. Također, budući da religije dolaze u vezu sa svim drugim društvenim pojavama i fenomenima, interesantno je izučavati njihove međusobne odnose te razumijevati ulogu religije u formiranju preovladavajućih društvenih narativa. Potrebno je dodatno razumjeti važnost religije u bosanskohercegovačkom društvu, budući da su dosadašnja istraživanja pokazala kako je religija jedan od ključnih elemenata identifikacije građana i građanki Bosne i Hercegovine te se dio rada bavi religijskim identitetom kao jednim od osnovnih i glavnih identiteta koji usmjerava i određuje druge identitete, kako na individualnom, tako i na grupnom nivou. (Spahić – Šiljak, Z. 2007.) Također, religijski identitet utiče na odnos pojedinaca i pojedinki ka raznim drugim društvenim pojavama, pomaže prilikom definisanja i razlikovanja normalnog i devijantnog ponašanja te usmjerava stavove i norme ponašanja.

Kao što je ranije navedeno, u fokusu ovog rada su rod i rodne uloge, kao i društveno kreirani i očekivani obrasci ponašanja. Istraživanjem teme došlo se do zaključaka da religija

utiče na formiranje ovih normi, odnosno, da se religijski spisi koriste kao element na osnovu kojeg dolazi do formiranja ovakvih pretpostavki te je naglasak na novijoj pojavi u literaturi - interes za holističkim, odnosno, cjelovitim tumačenjem svetih spisa, kako bi se naglasio njihov progresivni i egalitarni karakter te kako bi se ukazalo na univerzalnost svetih spisa i kako bi se uputilo na nužnost razumijevanja vremena i konteksta u kojem su spisi nastali ili su objavljeni kako bi ih se efikasnije i efektivnije moglo uključiti u svakodnevni život društava bez da se njima legitimiziraju odnosi neravnopravnosti. Također, istraživanja su pokazala kako religije predstavljaju vrlo plodno tlo za malverzacije, koje se u ovom slučaju vide kroz iskrivljavanje svetih poruka te je stoga bitno naglasiti kako je prepoznato da religije nude mogućnosti za inkluzivno i egalitarno uređenje društava te nude mogućnosti borbe protiv pojava koje usporavaju društveni progres. U novijoj literaturi autori_ce pozivaju na rekonstruisanje i ponovo čitanje svetih spisa, kao i na njihovu prilagodbu novim društvenim odnosima i uređenjima. Bitno je naglasiti kako broj autora_ica koji se fokusiraju na rekonstruisanje i progresivno čitanje i razumijevanje svetih tekstova nije velik, ali je ipak korak naprijed ka korištenju religijskih spisa u njihovom izvornom obliku.

U cilju detaljne analize i komparacije uticaja tradicije i religije na formiranje i ispoljavanje rodni uloga u bosanskohercegovačkom društvu, pažnja je posvećena zapažanju društvenih pretpostavki vezanih za rodne identitete koji se, u nedostatku boljih objašnjenja, pravdaju i legitimiziraju religijskim naučavanjima.

Dizajn istraživanja i teorijsko - metodološki okvir

Imajući u vidu neupitnu povezanost tradicije i religije sa načinom kreiranja rodni uloga, kao i sa njihovim afirmisanjem u svakodnevnom životu, ovim radom nastoje se istražiti uzroci koji su doveli do toga da se religija posmatra kao faktor koji nužno dovodi do razvoja uloga i odnosa koji podrazumijevaju hijerarhiju i inferiornost. Također, imajući na umu kako je bosanskohercegovačko društvo na različite načine povezano sa svojom prošlošću te ni po koju cijenu ne odustaje od svojih tradicionalnih premisa, koje žene smještaju u poziciju privatnog života, određujući joj poziciju objekta ili subjekta koji nema moć, u radu se nastoje pronaći načini kroz koje je moguće religiju koristiti u svrhu mijenjanja postojećih narativa. Jednako tako, nastoji se ukazati na integrativni faktor religije te podsjetiti na činjenicu kako religija služi kako bi ujedinjavala, a ne razdvajala. Kroz sociološke koncepte nastoji se istražiti značaj religije u društvu te se nastoji približiti njena uloga u svakodnevnom životu.

Budući da se u radu posebna pažnja posvećuje islamu, istražuju se osnovni izvori islamskog prava kao i njegovi glavni postulati. Istraživanje pokazuje kako sve monoteističke religije, a samim tim i islam, u osnovi svog naučavanja imaju jednakost, ravnopravnost te društvenu pravdu te se stoga dolazi do zaključka kako problem kod tumačenja religije i njene uloge u društvu nastaje zbog parcijalnog tumačenja religijskih spisa, kao i zbog tumačenja koja odstupaju od osnovnih religijskih postulata.

Zbog toga se istraživačka zainteresovanost za ovu temu ogleda kroz dva problemska pitanja:

1. Da li je parcijalno tumačenje religijskih tekstova uzrok produbljenja patrijarhalnih normi ponašanja u bosanskohercegovačkom društvu?
2. Da li bi adekvatno tumačenje religijskih spisa pomoglo u borbi protiv rodne nejednakosti?

Radom se, dakle, želi istražiti u kojoj mjeri tumačenje religijskih spisa igra ulogu kod kreiranja društvenih normi i uloga, budući da je prepoznato kako je religija jedan od osnovnih faktora u bosanskohercegovačkom društvu, kao i da se brojne društveno maliciozne pojave nerijetko pravdaju religijom, pri čemu se zanemaruju stvarni sveti spisi, nego se kao

relevantna uzimaju različita tumačenja istih. Uz to, nastoji se ispitati kako je i pod kojim uslovima došlo korištenja religije u svrhu definisanja normalnosti i devijantnosti u drušvu.

U istraživanju ovih pitanja poseban fokus će se dijelove svetih spisa koji se bave pitanjima prava žena te će se ponuditi koncepti islamskog feminizma, koji poziva na univerzalističko i kontekstualno tumačenje svetih spisa, nastojeći promicati inkluzivan odnos prema svim društvenim kategorijama, čime želi naglasiti kako je ovakvim tumačenjem i razumijevanjem svetih spisa religiju moguće koristiti u borbi protiv patrijarhata i drugih njemu sličnih narativa koji potrebe žena smještaju u drugi plan. Kroz rad će biti prikazano kako se univerzalistička tumačenja odbacuju te će biti elaborirani razlozi odbojnog stava prema istima te će dosta riječi biti o legitimizaciji patrijarhata kroz prizmu religije.

Demistifikacijom naučavanja nastojat će se istražiti stvarna poruka ovih spisa te će se nastojati ukazati na važnost pravilnog proučavanja religija.

Glavna hipoteza u ovom radu postavljena je na sljedeći način:

Neravnopravan položaj žena u tradicionalnom bosanskohercegovačkom društvu proizilazi iz parcijalnog tumačenja religijskih spisa.

Pomoćne hipoteze postavljene su na sljedeći način:

1. Parcijalno tumačenje religijskih naučavanja direktno utiče na kreiranje rodni uloga u bosanskohercegovačkom društvu.

2. Cjelovito tumačenje religijskih spisa, kao i njihova primjena u svakodnevnom životu u tradicionalnom bosanskohercegovačkom društvu, vodili bi ka izgradnji egalitarnijeg društva.

Hipoteze su korištene s ciljem što bolje provjere postojećeg stanja bosanskohercegovačkom društva spram postavljenih problemskih pitanja te se iste nastojalo istražiti u cilju boljeg razumijevanja religije te njene uloge u procesu kreiranja društvenih normi i očekivanja koje se fokusiraju na prava žena.

Ciljevi rada sadržani su u nastojanju za demistifikacijom svetih spisa i njihovih poruka te se također nastoji upozoriti na važnost etabliranja univerzalističkog tumačenja istih

u akademske i znanstvene krugove. Također, cilj rada jeste ispitati uslove i načine po kojima je religija iskorištena u svrhu kategorizacije i hijerarhizacije u društvu, čime je narušena njena ključna uloga integracije i povezivanja. Također, cilj je upozoriti na značaj temeljitog tumačenja svetih spisa, kao i na važnost cjelovitog razumijevanja svetih poruka, kako bi se njihova naučavanja mogla na najbolji mogući način uključiti u svakodnevni život.

Jednako, cilj je predstaviti važna imena koja su pokrenula debatu islamskog feminizma te su otvorila put ka drugačijim tumačenjima religijskih spisa, što je izazvalo različite reakcije zajednice.

Metode koje su korištene sa ciljem dobivanja odgovora na postavljena problemska pitanja kao i sa ciljem provjere hipoteza su: analiza arhivske građe koja se bavi ovim pitanjem, a koja je veoma rijetka, budući da je islamski feminizam relativno nova pojava u znanosti i literaturi te analiza sadržaja, najčešće novijih sadržaja koji su fokusirani na ova pitanja. Također, analizirani su anketni upitnici sprovedeni na tlu Bosne i Hercegovine koji su u fokus istraživanja stavili žene, njihov položaj u tradicionalnom društvu, sa posebnim osvrtom na pitanjima feminizma i identiteta feministice.

Sociologija religije

Nastojeći objasniti prirodne pojave, poput oluja i udara gromova, ljudi su se posvetili proučavanju nadnaravnog, nastojeći tako spoznati Biće koje je iznad njih i koje dovodi do takvih promjena. Poznato je kako su upravo na ovaj način nastale prve religije i religijske zajednice, koje su bile obilježene politeizmom, odnosno - vjerom u više bogova, od kojih su svakom pripisivana određena svojstva i osobine, koje su ih činile nadnaravnim bićima. Politeistička vjerovanja su obilježila prahistoriju ljudskog roda te su u historijskim nalazima iz toga perioda izučavani načini na koje su ljudi odavali počast višim bićima. Razvijali su rituale i obrede kako bi odobrovoljili one u koje su vjerovali.

Razvojem individualne svijesti, koja je neminovno vodila ka razvoju zajednica i društava, religija je doživljavala napredak i poprimala je forme koje se danas prepoznaju i izučavaju te je vremenom postala jedan od glavnih integrativnih faktora društva, a uporedo je postajala i veoma važan i neminovni element kod izučavanja društava i odnosa unutar njih.

Sociološko određenje religije nije jednostavno. U prilog tome govore i napori autora i autorica da ponude adekvatnu i inkluzivnu definiciju religije, kao društvenog fenomena, ali i kao veoma bitnog aspekta čovjekovog identiteta i svakodnevnog života.

Kada je riječ o religiji kao o društvenom fenomenu, bitno je istaći kako Johnstone naglašava kako je religija u interakciji sa svim drugim društvenim fenomenima, pojavama i procesima te na utiče na njih, oblikujući ih i uređujući. Ova veza je uzajamna te i ostali društveni fenomeni imaju jednak uticaj na religiju i njene sljedbenike i sljedbenice. (Johnstone R., 2006.)

Jednako tako, budući da sljedbenici i sljedbenice jedne religije obično dijele zajedničke vrijednosti, koje se tiču uređenja svakodnevnog života, religija može predstavljati i element uređenja i stabilizacije društvenih odnosa. Iz ovoga proizilazi kako religija ne odgovara samo na individualne potrebe, nego također zadovoljava i potrebe društvenih grupa, pružajući njihovim članovima i članicama osnovu za povezivanje i saradnju, a iako su različite teorijske škole predviđale kraj religije sa pojavom modernizacije, to se nije desilo, te religija igra sve važniju ulogu u svakodnevnicu pojedinaca_ki, kao i svakodnevnicu društava, o čemu će biti više riječi u daljoj elaboraciji.

Jednako tako, bilježi se rast broja društvenih i političkih debata koje adresiraju pitanja važnosti i uloge religije u društvu te naglašavaju religiju kao pojavu koja ima neupitan uticaj na gotovo sve društvene procese. Ovakve debate sve su češće u literaturi te je moguće pronaći veliki broj istraživanja koja se bave ovim pitanjem te izučavaju okolnosti i uslove pod kojima se religija održala uprkos modernizaciji i drugim faktorima koji su predviđali njen krah. (Inglehart, R., Baker, W., 2000.)

Sa psihološkog aspekta, religija je ljudima bitna jer im pruža utjehu te im nerijetko nudi rješenja svakodnevnih pitanja i problema. Johnstone kaže kako se ljudi okreću religiji u cilju pronalaska odgovora, dobivanja utjehe i zaštite kao i iznalaženja rješenja. (Johnstone, R. 2006.) Jednako tako, religija nudi rješenja za različite probleme, kako na individualnom, tako i na grupnom nivou, te na taj način spaja i povezuje svoje sljedbenike_ce i pripadnike_ce, iz čega je vidljiv integrativni faktor religije i njenih naučavanja.

Religija predstavlja duhovnu potrebu čovjeka te njeno praktikovanje nudi utjehu i nadu te je stoga veoma važna u životima pojedinaca i pojedinki koji se izražavaju kao vjernici_e praktikanti_ce. Religija određuje njihov stav spram prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te im nudi različite načine na koje se mogu nositi sa tjeskobom, usamljenošću, nelagodnom i nezadovoljstvom, te upravo ove varijable mogu govoriti u korist religije te se mogu koristiti kao pomoć prilikom razumijevanja neminovnog značaja religije u savremenoj

svakodnevnici. Religija je bitna kako na individualnom, tako i na grupnom nivou te sociologija religije nastoji da otkrije i ispita u kojoj mjeri i na koje načine je religija prisutna u društvenim organizacijama, institucijama i grupama. Veoma je bitno razumijevanje religije i njene uloge u društvima, kako bi se dobila cjelovita slika jednog društva.

Inglehart i Baker kažu kako je na osnovu povezanosti društva sa religijom moguće pretpostaviti veliki broj drugih varijabli i oznaka društva te je moguće pretpostaviti odnose i uloge koje dominiraju tim društvom. Jednako, moguće je pretpostaviti da li društvo njeguje tradicionalne ili druge obrasce ponašanja i određenja društvenih normi i uloga, a budući da se na osnovu religije nerijetko definišu normalnost i devijantnost, moguće je pretpostaviti i karakteristike društva vezane za ove pojmove. (Inglehart, R., Baker, W. 2000.)

Društvene norme i obrasci ponašanja koji su uspostavljeni na osnovu religije postaju dio kulture društva te se prenose sa generacije na generaciju kroz različite kanale i mreže, što im omogućava opstanak i učvršćuje njihov značaj.

Davie kaže kako se sociologija religije fokusira na razumijevanje religijskih vjerovanja te objašnjava korelaciju ovih vjerovanja sa društvenim praksama u različitim segmentima individualnog i društvenog života. (Davie, G. 2013.)

No, za ovaj rad bitan je sociološki aspekt religije budući da religija u velikoj mjeri određuje ponašanje ljudi u zajednicama te oblikuje njihovu percepciju društvenih pojava. Cvitković kaže kako je: "Religija društvena pojava i kao takvu je proučava sociologija religije, ne ulazeći u njene druge karakteristike koje nisu dostupne iskustvenoj evidenciji." (Cvitković, I. 2010.:27)

Sociologija religije je bitna jer omogućava tumačenje onoga šta religija čini za društvo i kako na njega utiče te kako djeluje na ostale pojave u društvu sa kojima neupitno dolazi u vezu. Budući da je religija dio kulture jednog društva, religiozna uvjerenja osiguravaju smjernice za ljudsko djelovanje i standarde po kojima se može ocijeniti čovjekovo vladanje te su mnoge norme društvenih sistema integrisane sa religijskim vjerovanjima, te su kao takve neupitno dio svakodnevnice ljudi i ispoljavaju se u različitim dijelovima života pojedinaca i pojedinki. Također, naglašavajući važnost religije, bitno je istaknuti kako literatura pokazuje da su razlike među pripadnicima različitih religija toliko male i beznačajne, te postoje puno veće razlike kod ispoljavanja drugih pojava. (Inglehart, R., Baker, W., 2000.)

Također, Cvitković navodi određene elemente za koje su autorice i autori saglasni da su neophodni kako bi se religija izučavala sa sociološkog gledišta:

1. Vjerovanje u Nadnaravno, za koje se smatra da je minimum za definiciju religije. Nadnaravno se različito definiše u različitim religijama, ali ono što je zajednička karakteristika jeste da se ono posmatra kao više Biće, uz koje se vezuju ostale karakteristike religijskog.
2. Pojam svetog, čija je glavna karakteristika da se razlikuje od običnog, svakidašnjeg te je za njega vezan niz odredbi, zabrana, običaja i obreda.
3. Razvijen sistem vjerovanja, običaja i obreda, koji je najčešće iznesen u pisanim religijskim autoritetima, a pripadanje religiji podrazumijeva participaciju u vjerskoj praksi, običajima i obredima. Sudjelovanje u grupnim običajima i obredima jača osjećaj pripadnosti zajednici te je veoma važan element individualnog ispoljavanja religije.

Za daljnju raspravu veoma je važno naglasiti razliku između religijskih obreda i običaja, budući da se veoma često ova dva pojma razumijevaju kao sinonimi, što je pogrešno. Religijski običaji predstavljaju ponašanje vjernika i vjernica, čije se ispunjavanje smatra obaveznim. Nisu podložni promjenama, a najviše njih vezano je uz biološke promjene (rađanje, vjenčanje, smrt i slično).

Obredi su načini ponašanja koji su sankcionisani pisanim religijskim autoritetima ili nekim drugim propisima religijskih zajednica. Predstavljaju simbolične radnje koje se vrše po prihvaćenim pravilima, kojima se izražavaju religijske ideje, predstave i osjećaji. Rezultati obreda mogu biti zadovoljenje religijskih potreba, proširenje religijskih spoznaja, sticanje obrazaca religijskog ponašanja i slično.

4. Simboli su sastavni dio svake religije. Podrazumijevaju specifične riječi, obrede, radnje i slično. Mogu biti isti za sve pripadnike i pripadnice religijske zajednice, a jednako mogu biti karakteristične isključivo za religijske vođe.
5. Religijska zajednica predstavlja institucionaliziranu religijsku grupu koja se bavi zadovoljavanjem religijskih potreba i funkcija. Zajednica razvija osjećaj identifikacije i pripadnosti njoj.
6. Religijsko vodstvo, koje sistematično unaprjeđuje i doprinosi širenju religijskog učenja.
7. Moralne definicije, koje se odnose na odnos prema Nadnaravnom, nego na odnos prema drugim ljudima i svijetu. Religija pruža definicije kako se čovjek odnosi prema drugim ljudima i u interakciji prema njima. Određuje šta je dobro, a šta loše; šta je dozvoljeno, a šta zabranjeno.

(Cvitković, I. 2010.)

Shodno tome, bitno je naglasiti kako je sociologija religije zainteresovana za društvene elemente religije, odnosno, za one elemente koji doprinose društvenom funkcionisanju. Sociologiju religije zanima uticaj religije na društvo te načini na koje religija oblikuje društvo, a jednako je zanimaju i načini i pojave kroz koje društvo oblikuje religiju i dovodi do ispoljavanja pojedinih elemenata religije kod individua i društvenih grupa.

Cvitković naglašava kako je religija specifična društvena pojava, koja se može posebno proučavati. Bavi se mjestom, ulogom, funkcijom religije u životu pojedinca i grupe, a jednako tako, bavi se i čovjekovim odnosom prema drugim oblicima svijesti i prakse. (Cvitković, I.2010.)

Nadalje, sociologija religije bavi se proučavanjem društvenog života te porukama koje religijske zajednice i vođe šalju svojim sljedbenicima i sljedbenicama te izučava obrednu stranu religijskog života.

Bitno je naglasiti kako se sociologija religije ne bavi nadnaravnim aspektom religije. Ona niti dokazuje niti pobija učenje o nadnaravnom, onostranom svijetu, nego istražuje kako i koliko vjerovanje u nadnaravno utiče na čovjekovo ponašanje. Dakle, sociologija religije istražuje samo onaj aspekt religije koji je dostupan iskustvenoj evidenciji. (Cvitković, I. 2010.)

Kod razumijevanja sociološkog aspekta religije, dobro je voditi se razmišljanjima Emila Dirkema, budući je istraživajući religiju, njen značaj i ulogu, ponudio veoma vrijedna razmišljanja na ovom polju. On se u svojim istraživanjima bavio potrebama društva i grupa te je insistirao na stvaranju sistema solidarnosti i zajedničkih vrijednosti, a religiju je vidio kao pojavu koja omogućava i olakšava etabliranje ovih pojmova u svakodnevnicu društva. Također, apostrofirao je činjenicu da je za društvo nužno postojanje zajedničkih vrijednosti i moralnih uvjerenja, koja tvore kolektivnu svijest te omogućavaju kreiranje i praćenje određenih društvenih normi.

Dirkem je začetnik strukturalnog funkcionalizma te se u svom radu fokusirao na pronalazak načina i indikatora u društvu koji će omogućiti pravilno i dobro funkcionisanje društava. Za njega je religija jedan od faktora koji omogućavaju pravilno funkcionisanje društava te tvrdi kako su skoro sve velike društvene institucije nastale iz religije. (Dirkem E., 1961.)

Religija je integrativni faktor društava. Religija ljude veže u zajednice te olakšava njihovo funkcionisanje, budući da su članovi i članice grupe povezani_e vjerovanjem u isto Biće. Bitno je istaknuti činjenicu kako organizovana religija ne može postojati bez zajednice. Dakle, kako bi vjerovanje, kao dio religije, bilo sociološki razmatrano kao religija,

neophodno je da postoji grupa i zajednica koja svjesno i dobrovoljno praktikuje elemente određene religije.

Religija također jača kolektivnu svijest i jedinstvo skupine te unapređuje društvenu solidarnost.

Iako je religija doživjela brojne transformacije, zadržala je jednu veoma bitnu karakteristiku - religija je ostala grupni fenomen, te ju je moguće proučavati jedino na nivou grupe i zajednice, budući da se oko religijskih zajednica uvijek formiraju grupe koje se od ostalih grupa razlikuju po istoj religijskoj pripadnosti njihovih članova i članica. (Cvitković, I. 2010.)

Religijska komunikacija utiče na integraciju pojedinca i zajednice. Stoga se može reći kako je religija važan faktor društvenih promjena, posebno na planu integracije društva.

Prije nego se ponudi definicija religije koja će se koristiti u svrhe izrade ovog rada, neophodno je naglasiti kako je religija veoma bitan faktor društvenih zajednica, još od samog početka nastajanja i formiranja društava.

Cvitković naglašava kako na integrativnoj funkciji religije insistiraju funkcionalisti, kao što je već navedeno. On također upućuje na Dirkema i ostale, koji religiju proučavaju kao sredstvo jačanja društvenih normi. Religija, kako naglašavaju, jača jedinstvo zajednice i društvenu solidarnost. (Cvitković, I. 2010.)

Iz navedenog se može zaključiti kako je religija jedan od najsnažnijih integrativnih faktora u društvu, budući da organizovano vjerovanje u nadnaravno povezuje individue u grupe te im predstavlja vodič u formiranju društvenih normi, koje nadalje određuju ponašanje individua u društvu.

Obredi i učešće u njima jačaju solidarnost, a samim tim i integrativnost društva, što zajedno religiju čini nezamjenjivim dijelom društvene integracije.

Etimološki se pojam religije može izvesti iz latinske riječi *religio* (izražavanje poštovanja) ili iz latinskog glagola *religare* (vezati, povezivati), što upućuje na to da religija povezuje Boga i čovjeka te veže sljedbenike i sljedbenice iste religije. (Cvitković, I. 2010.)

Kao što je već upozoreno, definisati religiju iz perspektive sociologije nije lahko, s toga je veoma bitno naglasiti kako različite definicije religije nastoje objasniti religiju i njen uticaj u društvu i na društvo na različite načine. Autori i autorice, nastojeći pronaći što je moguće obuhvatniju definiciju religije, fokusiraju se na njene različite aspekte te nude definicije koje se tiču ili Nadnaravnog ili obreda ili običaja dok neki pak akcenat stavljaju na individualno doživljavanje i ispoljavanje religijskih praksi.

Za potrebe ovog rada bit će korištena definicija koju nudi Ivan Cvitković, budući da ova definicija objedinjuje sve elemente religije, povezane sa faktorima koji su bitni za određenje religije, a prema kojoj religija predstavlja vjerovanje u Nadnaravno i sveto, izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima, o kojima se brinu religijske organizacije i religijsko vodstvo i koje sljedbenike i sljedbenice date religije opskrbljuju moralnim definicijama. (Cvitković, I. 2010.)

Kao dodatak ovoj definiciji, a u cilju boljeg razumijevanja pojma religije dobro je i koncentrisati se oko definicije Orlanda, koja kaže kako je: “Religija pojava koja prvenstveno podsjeća na odnos sa Višim bićem, a izražava se obredima i djelima te uključuje i kognitivnu dimenziju i vidove koji se odnose na emocionalno-afektivno područje.” (Orlando, V., 2003.:4)

Praktikovanje religije i sudjelovanje u religijskom životu podrazumijeva i vjerovanje, kako bi praktikovanje bilo potpuno.

Razlog akcentiranja razlike vjere i religije leži u tome što se ova dva pojma nerijetko shvataju kao sinonimi, što može voditi do zabluda kada se govori o tome na šta se zapravo fokusira sociologija religije i čime se tačno bavi.

Zbog svih navedenih karakteristika, kao i zbog činjenice da je u korelaciji sa svim drugim društvenim pojavama i procesima, religija predstavlja plodno tlo za sociološka istraživanja, a ovakva istraživanja doprinose boljem razumijevanju mjesta i pozicije religije, krenuvši od najranijeg pa sve do savremenog doba.

Religija i tradicija

Kao što je već rečeno, ovaj rad će se fokusirati na bosanskohercegovačko društvo, koje nosi premisu tradicionalnog društva, duboko vezanog za naslijeđene norme i obrasce ponašanja. Prije nego se krene u dalju elaboraciju, neophodno je definisati sami pojam tradicije te objasniti njenu važnost i značaj za razvoj društava.

Najjednostavnija podjela društva jeste na moderna i tradicionalna. Među njima postoje izvjesne razlike koje se odnose na društveno uređenje te na društvene odnose, kao i na društvenu stratifikaciju i hijerarhiju.

Katunarić navodi kako su moderna društva nastajala u dugom kontinuumu vremena te je moderna era nedovršen projekat. (Katunarić, V. 2012.) U ovom radu nije naglasak na modernim niti na postmodernim društvima, ali je za dobro razumijevanje tradicionalnih

društava dobro spomenuti kako se u modernim i postmodernim društvima kultura mijenja shodno protoku vremena te se prilagođava novim društvenim tokovima i dešavanjima koja doprinose socijalnom, političkom, ekonomskom i drugom progresu. Jednako tako, bitno je naglasiti kako je društvo to koje određuje norme i pravila ponašanja te u velikoj mjeri samo doprinosi (re)tradicionalizaciji.

Tradicija se obično vezuje za kulturnu i materijalnu baštinu, kojom Bosna i Hercegovina obiluje. Tako je tradicija integralni dio kulture jednog društva te historija, kultura i drugi segmenti nalaze svoje mjesto i izvor u tradiciji. Ovakva povezanost sa tradicijom ima pozitivan uticaj na društvo i njegov razvoj te doprinosi kreiranju cjelovite slike o historiji i naslijeđu jednog društva. U tom smislu, različiti znakovi i simboli koji konstituišu sliku jedne kulture se prenose sa generacije na generaciju te se tako održavaju među pripadnicima i pripadnicama jednog društva, doprinoseći izgrađivanju cjelovite slike društva i njegovog razvoja.

Ipak, ovaj rad se neće fokusirati na ovakve oblike tradicije i nasljeđa, nego će akcentirati druge aspekte tradicije koji ponekad mogu biti štetni po društvo, uređenje društvenih odnosa, kao i po sami društveni razvoj. U literaturi se dolazi do podataka da su promjena i tradicija antonimi jer se novo ne može prilagoditi starom, a staro je duboko inkorporirano u društvene odnose i ponašanja da novo ne može da ga zamijeni jer nije dobro došlo i jer društva ne žele da se prilagođavaju novom. Za potrebe rada, ne treba zanemariti činjenicu kako tradicija igra ključnu ulogu u procesu kreiranja moralnih vrijednosti društva te se uzima kao orijentir prilikom određivanja prihvatljivog ponašanja u društvu.

Budući da je tradiciju, zbog njenih brojnih aspekata, teško definisati, za potrebe ovog rada fokus će biti na objašnjenju da tradicija predstavlja naslijeđene oblike misli i ponašanja kao i stečene i naslijeđene oblike organizacije i uređenja društvenog života. U ovom radu je akcenat na misli i ponašanju koji određuju uređenje, društvenu stratifikaciju i hijerarhizaciju u tradicionalnim društvima. U ovakvim društvima narativi iz prošlosti su do te mjere duboko ukorijenjeni da imaju snagu da uređuju sadašnjost te u velikoj mjeri doprinose kreiranju budućnosti. Sadašnjost i budućnost su dakle proizvedeni iz prošlosti, što može imati negativan uticaj po društva i njihov razvoj te može voditi stagnaciji budući da se ne pruža prilika razvoju i prihvatanju drugačijih normi od onih koje su naslijeđene. Učenja iz prošlosti se prenose u intelektualnu i duhovnu sferu te konstituišu sliku jedne kulture i jednog društva. Ovakav kontinuitet, kao što je već rečeno, ne dozvoljava društveni razvoj.

Jedna od značajnih karakteristika tradicionalnih društava jeste da se naučene norme ponašanja slijede, bez kritičkog promatranja i cjelovitog razumijevanja njihovih uzroka i

posljedica. Društvene norme imaju funkciju mehanizama u povezivanju ljudi, što je bitna pretpostavka svakog društvenog procesa. Jednako tako, društvene norme predstavljaju svojevrstne propise za ponašanje i djelovanje ljudi u društvu, a upućena su na volju i svijest ljudi. Društvene norme postavlja samo društvo kako bi društvenu stvarnost uređivalo prema željenom stanju. (Kukić, S. 2004.) Tako se na temelju normi definisanih u prošlosti određuje društvena normalnost te se devijantnim proglašavaju ponašanja koja odstupaju od njih, a budući da društvene norme utiču na volju i svijest pojedinaca, njihova uloga u svim društvima je veoma značajna. Jedino je bitno znati koje norme vladaju društvenim životom jedne zajednice, budući da su društvene norme, društvena normalnost i devijantnost relativne te ne važe isto u svim društvima no određeni aspekti jednaki su za sva tradicionalna društva te se primarno odnose na uređenje porodice, poštivanje rodni uloga i prava kao i na specifičan odnos prema ženama. Upravo na ovim temama će biti fokus u ovom radu te će se nastojati objasniti uloga, položaj i mjesto žene u tradicionalnom društvu.

U sociologiji su vršena brojna istraživanja kako bi se objasnila društvena kontrola i njeni elementi. Slijedenje zadatih društvenih normi društvo nagrađuje na različite načine, ali najčešće - prihvatanjem u zajednicu, što je za pojedinca_ku veoma bitno i što mu_joj daje osjećaj zadovoljstva. Grupe su karakteristične po tome što slijede naučene stečene norme ponašanja te se nerijetko tako i održavaju. Jednako tako, izdvajanje iz bilo kojeg naučenog narativa, odbijanje slijedenja normi, društvo kažnjava. Kazna se obično sprovodi kroz isključenje iz društvene grupe. Time pojedinac gubi osjećaj zadovoljstva i pripadnosti te nerijetko, kako se ovakve stvari ne bi dešavale, bira da slijedi norme i pravila kako bi se uklopio_la i kako bi bilo_la dijelom grupe. U pojedincu_ki se javlja moralna odgovornost za slijedenjem društvenih normi, budući da društvo može biti veoma strogo prilikom izricanja sankcija. Društveni pritisak za one koji odbijaju da slijede norme može biti toliko velik da se ne ostavlja izbor osim isključivanja iz grupe ili prisilnog slijedenje norme. U cilju uklapanja u društvo, mnogi dakle radije biraju da ne krše norme i pravila kako bi izbjegli sankciji i bili priznati članovi_ce zajednice. Možda je upravo strah od društvenih sankcija razlog zašto su tradicionalna društva zatvorena za promjene te su podložna naučenom konformizmu. Kako Kukić navodi, o radnjama koje se kažnjavaju pojedinac_ka u podsvijesti izgrađuje predodžbu da su loše, zle i da ih ne treba činiti, dok o onima koje su dozvoljene formira pozitivan sud, bez obzira kakav je prethodni bio. Društvo u pojedincu razvija osjećaj dužnosti da se radnje koje su dozvoljene vrše, a da se izbjegavaju one koje su zabranjene, odnosno, loše. (Kukić, S. 2004.)

U tradicionalnim društvima gotovo da ne postoji interes za promjenama koje će voditi progresu u smislu organizacije društvenog života, nego se radije prate obrasci ponašanja koji su ranije stečeni, bez obzira što to onemogućava razvoj društva i što društvo udaljava od savremenih tokova.

Bitna karakteristika društava sa tradicionalnim predznakom jeste njihova duboka povezanost sa religijom.

Društvenim životom u ovim društvima dominiraju religija i religijska naučavanja te upravo ona određuju moral društva te pomažu pri određivanju i karakterisanju društvenih pojava kao normalnih ili devijantnih. Religija, sa svim svojim elementima, nerijetko ima primat nad svim drugim faktorima koji utiču na organizaciju i tok društvenog života te se njoj posvećuje velika pažnja budući da su mnogi tradicionalni obrasci ponašanja, kao i zadate društvene norme proizašle upravo iz religija i njihovih naučavanja. Uticaj religije je toliko snažan da se može reći kako je religija integralni faktor tradicionalnih društava te se prilikom njihovih izučavanja posebna pažnja mora posvetiti religijama koje su u njima zastupljene kako bi se dobila cjelovita slika društva te kako bi se mogla pretpostaviti zadana atmosfera.

Karakteristične forme religijskih uvjerenja, kao i njihova interpretacija u određenom društvu su uslovljeni u velikoj mjeri i drugim društvenim faktorima koji vladaju društvenim životom, no ono što je veoma bitno spomenuti jeste da se mnoge društvene pojave pravdaju religijom i to na način koji nerijetko može biti nepravedan prema religijama i njihovim stvarnim namjerama i pretpostavkama. Kada dolazi do pojava koje porazumijevaju postojanje segregacije, hijerarhije i zaspostavljanja nekih društvenih grupa u javnom životu društva, odgovornost se nerijetko prebacuje na religiju te se kaže kako društva “nisu kriva” za nepravdu, nego jednostavno slijede zakone i svete spise. Ukoliko se religijski spisi iščitavaju pažljivo, cjelovito i kontekstualno, dolazi se do zaključka da su religije egalitarne kada je u pitanju organizacija porodice i drugih segmenata privatnog i javnog društvenog života koji su u fokusu ovog rada te se stoga može reći kako je uzrok ovih pojava u društvima u tome što se sveti spisi izučavaju partikularno te se prilagođavaju onim društvenim jedinkama ili grupama za koje je to povoljno i koji imaju moć da dovedu do toga da društva tumače svete spise u njihovu korist.

Tradicija, pomiješana sa religijom se, dakle, koristi kako bi se legitimizirali društveni odnosi i segregacijska i opresivna ponašanja.

Bitno je naglasiti kako je u literaturi moguće pronaći da elaboraciju da tradicijski diskursi počivaju na uvjerljivosti i vjerodostojnosti te se i zbog ovih razloga javlja obaveza njihovog slijeđenja i vođenja prema njihovim principima. Čak se može reći kako se u ovim

društvima religijski principi vide kao “prirodni” te i to doprinosi njihovom očuvanju i slijedenju u svakodnevnom savremenom životu. Jednako je bitno naglasiti kako kulture društava utiču na tumačenja i življenja svetih spisa, kao i na kreiranje normi vezanih sa religijom. U nekim slučajevima, dolazi do pojava u kojima kultura određuje upravo ove norme, te se ne vidi jasna razlika između toga šta je zaista religija, a šta je kulturom oblikovana norma i stav. Kulturološke prakse tradicionalnih društava uključuju religijske norme, a miješanje ove dvije pojave ponekad može biti opresivno po neke grupe.

Navedene karakteristike tradicionalnih društava mogu se pronaći u bosanskohercegovačkom društvu. Na isti način na koji je Bosna i Hercegovina specifična i kompleksna država, i njeno je društvo po mnogim odlikama specifično i jedinstveno te njime vladaju jedinstvene norme, običaji i pravila ponašanja. Jednako tako, budući da na njenom tlu mjesto pronalaze sve tri monoteističke religije, svaka od njih daje svoj specifičan pečat kada je u pitanju organizacija i uređenje društvenog života. Iako su sve tri monoteističke religije u svojim osnovama jednake i iako propovijedaju iste ili slične stvari, samo svaka na svoj način, u bosanskohercegovačkom društvu, kao i u drugim društvima koja se oslanjaju na svoju tradiciju, može doći do toga da svaka od prisutnih religija stvori jaz među pripadnicima _cama svojih i drugih grupa.

Ranije je navedeno kako je religija integracijski faktor u društvu te kako je jedna od svrha religije upravo povezivanje društvenih grupa te kako se religija može koristiti kako bi se omogućilo što je moguće efikasnije i efektivnije funkcionisanje društva. Ipak, zbog razloga koji su navedeni, a koji se odnose na to da se religija nepravедno “okrivljava” za pojave koje podrazumijevaju segregaciju i hijerarhizaciju, religija se vidi kao element razdvajanja te kao društvena pojava koja doprinosi jačanju jaza među društvenim grupama. Jednako tako, u bosanskohercegovačkom društvu, dolazi do jačanja animoziteta jedne religije spram druge, upravo zbog partikularnog izučavanja i slijedenja svetih spisa. Dakle, ne radi se o tumačenju religija onakvih kakve su zaista, nego onakvih kakve bi pripadnici _ce društva voljeli _e da one budu. Iz toga razloga, nalaze različite načine na koje mogu tumačiti religijske spise i prilagođavati ih svojim potrebama i željama. Tako dolazi do toga da se određena tumačenja prihvataju i inkorporiraju u društvene obrasce ponašanja, dok se druga odbijaju ili, u ekstremnim slučajevima, negiraju.

Kao i u ostalim tradicionalnim društvima, i u bosanskohercegovačkom religija vodi jednu od ključnih uloga u svakodnevnom životu te se uprkos brojnim drugim faktorima koji određuju društvenu strukturu i koji pronalaze svoje mjesto u društvu, religija uspjela izboriti

da ostane jedan od ključnih segmenata kod organizacije društvenog života te je čak vidljiv i rastući značaj religije u današnjim društvima iako se to ranije nije očekivalo.

Kako je ranije rečeno, brojne su karakteristike tradicionalnih društava koja ova društva razlikuju od modernih i postmodernih, ali ovaj rad će se fokusirati na patrijarhat kao pojavu koja je u srži tradicionalnih društava i koja, ponekad više nego bila koja druga, utiče na uspostavljanje i održavanje društvenih odnosa i uloga. U literaturi se čak nailazi na tvrdnju da su tradicionalna društva “bastion patrijarhata i njegovih vrijednosti” (Raday, F. 2003.:25), ali budući da je ova definicija ekstremna, za potrebe rada koristit će se izvori koji upućuju na blaža tumačenja. Ono što je naročito interesantnije jeste da se patrijarhalno uspostavljeni odnosi i pojave u društvu pravdaju religijom i religijskim naučavanjima. Pretpostavlja se kako patrijarhat nije potrebno posebno objašnjavati niti definisati, ali je za potrebe rada i boljeg razumijevanja teme bitno istaknuti kako patrijarhat sa sociološkog gledišta predstavlja oblik društvene organizacije u kojem jedna grupa ima nadmoć nad drugim grupama te nadmoćnija grupa upravlja društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama i društvenim dobrima. Najčešće se dešava da muškarci imaju prednost na ženama te se društveni život organizuje na način da odgovara društvenim ulogama koje pretpostavljaju muškarca kao subjekat i ženu kao objekat društvenog života. Također, bitno je naglasiti kako je definicija patrijarhata prema kojoj on predstavlja odnose u društvu u kojem su muškarci privilegovani, a žene deprivilegovane poprilično uska i nepogodna za izučavanje, budući da patrijarhat u svakodnevnom životu ima različite pojave i oblike te se različito izražava u različitim društvima, ali se u radu izučava samo ovaj odnos.

Zilka Spahić-Šiljak u svojoj studiji *Žene, religija i politika*, analizirajući odnose u porodici, dolazi do rezultata koji potvrđuju tezu da bez obzira na teorijsku ravnopravnost u tumačenjima i spisima, žena u bosanskohercegovačkom društvu, porodici i braku živi u patrijarhalno ustrojenom okruženju koji od nje zahtjeva da sluša, kuva i rađa djecu, čime joj se ne ostavlja prostor za javno djelovanje. Emancipacija žena i ostvarena prava u građanskom društvu nisu još uvijek uspjela da se izbore sa tradicionalističkim pogledom na svijet. Autorica dolazi do zaključka da bez obzira na teološko-pravne promjene u tumačenjima, žene su patrijarhalno pozicionirane kao drugosti i da stavovi ispitanika_ica ilustriraju povezanost interpretativne tradicije monoteističkih religija sa običajima patrijarhalne kulture u braku i odnosima u porodici. (Spahić-Šiljak, Z. 2007.)

Na više mjesta je naglašen integracijski faktor religija i njihova egalitarnost te se postavlja pitanje kako je došlo do toga da se religije i njihova naučavanja vide kao isključivo

i strogo patrijarhalne te kako se brojna društvena ponašanja, koja podrazumijevaju isključenje žena iz svakodnevnog života u tradicionalnim društvima pravdaju upravo religijom, umjesto bilo kojim drugim društvenim faktorom. Rijetki su izvori koji konkretno odgovaraju na ovo pitanje i koji se trude pokazati kako se religija može koristiti kao faktor koji će se boriti protiv (re)patrijarhalnih struja i struktura. Naravno, jedinstven odgovor na ovo pitanje gotovo da ne postoji budući da je već naglašeno kako je tradicija relativna te ne važi isto u svim društvima, odnosno, članovi ce jednog društva biraju koje oblike ponašanja da slijede i da se shodno njima ponašaju. Jedino što je zajedničko jeste da se u velikom broju društva osnov i izvor hijerarhizacije pronalaze u religijama i njihovim naučavanjima. Kultura, religija i rod su zasebne kategorije i ne interpretiraju se i ne razumijevaju jednako u svim društvima, ali ono što je još jedan od zajedničkih faktora u tradicionalnim društvima jeste da ove tri kategorije u njima zavise jedna od drugih i to na način da kulturološke prakse utiču na interpretaciju religijskih tekstova koji se odnose na pitanja roda i rodnih uloga te se religije koriste kao element opresije umjesto da ih se koristi kao faktor oslobođenja i progresa. Kako tvrdi profesorica Spahić - Šiljak, produblјivanje konzervativizma sa fokusom na povratak tradicionalnih rodnih politika ili zadržavanje postojećeg stanja, ide u pravcu ograničavanja slobode i prava žena. (Spahić - Šiljak, Z. 2020.)

Ovdje nije u pitanju sukob religije i tradicije na jednoj strani i jednakopravnosti na drugoj, nego su u pitanju društvene norme koje dozvoljavaju patrijarhalnim normama da se pravdaju religijom i kulturom i tako doprinose jačanju sporedne uloge žene u društvu.

Raday navodi kako u tradicionalnom društvima dolazi do sukoba ljudskih prava i religije upravo zbog toga što su ona izgrađena na patrijarhalnim normama te su društvena očekivanja postavljena na temelju patrijarhata i njegovih postulata. (Raday, F. 2003.)

Iz ovoga se može shvatiti kako je patrijarhat u suprotnosti sa ljudskim pravima iz razloga što zanemaruje ljudska prava jedne od skupina te time ne dozvoljava simultan razvoj društva u svim njegovim aspektima te je to jedan od razloga borbe protiv njega. Jednako tako, ne postoji interes za to da se ženska pitanja učine imperativom u proučavanju, kao niti da se ženu posmatra kao subjekat, umjesto kao objekat. U literaturi je moguće pronaći izvore u kojima se borba protiv patrijarhata vrši upravo religijom. Iako su takvi izvori rijetki i iz novijeg su doba, pozivaju na cjelovito i kontekstualno iščitavanje i razumijevanje svetih spisa te njihovo prilagođavanje vremenu i situaciji. Također, upozoravaju na univerzalnost svetih tekstova kao i na nužnost prilagođavanja tumačenja tekstova vremenu i situaciji u kojima su nastali.

Prema njima, religiju bi trebalo razumijevati onakvom kakva zaista jeste, a ne onakvom kakvom je čine sljedbenici pravila koja podrazumijevaju ponašanje u skladu sa normama koje odgovaraju samo određenim društvenim grupama. Religijske spise trebalo bi razumijevati u okviru vremena i situacije kada su nastali te njihovo razumijevanje prilagoditi različitim situacijama i vremenima, kako bi se uvidio njihov stvarni kontekst i značenje. Tek tada ih je moguće stvarno razumjeti i shvatiti njihov značaj te ih koristiti kao faktor integracije i socijalizacije.

Tradicionalna društva bježe od toga. Razlozi za to su brojni, ali je njihov sukus u tome što bi ovakva čitanja doprinijela rušenju konformizma te bi pozvala na kreiranje novih obrazaca ponašanja i odnosa u društvu. Ponašanja u ovim društvima ipak su određena kontinuitetom te nisu zainteresovana niti podložna za promjene iako to ide na uštrb razvoja i napretka. Kako se navodi u nekim izvorima, ukoliko tradicija ne odgovara trenutnim društvenim prilikama i uslovima, onda je nužno je mijenjati je novim oblicima ponašanja te tradiciju mijenjati novom tradicijom. (Shoham, H. 2011.) Ipak, većina društava na ovo rijetko pozitivno odgovara.

Kako je naglašeno na više mjesta, narativ koji preovladava jeste da je religija glavni uzročnik i legitimator ovih pojava te će se u narednim poglavljima nastojati podrobnije istražiti i objasniti stvarna namjera monoteističkih religija kada je u pitanju uređenje društva i društvenih odnosa koji se bave pitanjem roda i rodni uloga te će se akcentirati njihov emancipatorski element i karakter, budući da religija ostaje jedan od glavnih pokretača u bosanskohercegovačkom društvu.

Religijski identitet u tradicionalnim društvima

U ranijoj elaboraciji naglašeno je kako religija jedan od integracijskih faktora u društvu te se nastojalo objasniti kako religija ima ulogu povezivanja i održavanja društvenih sistema. Iako su monoteističke religije, kojima se ovaj rad primarno bavi, u nekim dijelovima svoga naučavanja drugačije i suprotne, neophodno je naglasiti kako svaka od njih ima istu ulogu povezivanja društvenih zajednica u funkcionalne elemente društva, koji će voditi njegovom napretku.

Upravo zbog ovih povoljnih i pozitivnih karakteristika religija, one se mogu koristiti kao veoma bitan i značajan element socijalizacije i integracije u društvo, koji će voditi slijeđenju zajedničkih normi i pravila. Norme i pravila koje nastaju na religijskim osnovama

obično se prenose sa generacije na generaciju te ostaju duboko ukorijenjeni u jedno društvo, neminovno utičući na formiranje religijskog identiteta individua i grupa.

Pitanje identiteta je jedno od važnijih pitanja u savremenom dobu. Bitno je znati i razumjeti kako je identitet višestruka kategorija te je potrebno detaljno izučavanje kako bi se ovaj psihološki i sociološki pojam razumjelo.

Obzirom na kompleksnost pojma identiteta, u sociološkoj literaturi su izraženi napori autora i autorica za njegovim pravilnim definisanjem te je moguće pronaći brojne definicije pojma, koje se koncentrišu na različite odrednice identiteta, nastojeći ga tako što detaljnije objasniti. Za potrebe ovog rada, bit će korištena Jenkinsova definicija, prema kojoj identitet predstavlja: "Razumijevanje onoga ko smo mi i ko su drugi ljudi te razumijevanje drugih ljudi i onoga ko su oni." (Jenkins, R. 2014.:21)

Identitet je uvijek u nastajanju, mijenjanju i oblikovanju kao proces identifikacije, ali i diferencijacije u odnosu na druge. Majstorović i Turjačanin upozoravaju kako je veoma teško definisati identitet te samo definisanje predstavlja izazov, budući da se identiteti, naročito grupni identiteti, konstantno mijenjaju i iznova oblikuju i prilagođavaju novim društvenim pojavama i situacijama. (Majstorović, D., Turjačanin, V. 2013.) Dakle, prilikom definisanja identiteta neophodno je uzeti u obzir činjenicu da je identitet veoma kompleksna pojava, podložna promjenama te je u skladu sa tim treba nastojati definisati, ne ostavljajući prostor partikularnim razumijevanjima.

Također, istraživanja koja je sprovela profesorica Zilka Spahić - Šiljak pokazala su kako je religija danas jedan od osnovnih elemenata identifikacije građanki i građanka Bosne i Hercegovine, što je dodatno ukazalo na važnost i opstanak religije u bosanskohercegovačkom društvu. Ona ipak ukazuje na činjenicu kako u Bosni i Hercegovini i njenom specifičnom uređenju nerijetko dolazi do poistovjećivanja religije i nacije te ponekad jedno proizilazi iz drugog ili jedno podrazumijeva drugo te stoga ne iznenađuju rezultati istraživanja koji kažu kako su religijski i nacionalni identiteti dominantni u bosanskohercegovačkom društvu. Jednako, budući da može doći do pojava u kojima se neki od ovih identiteta negiraju, nije iznenađujuće da se, u cilju njihovog opstanka i razvoja, dodatno ističu i potenciraju. Jednako je zanimljivo da se kritike upućeni religiji smatraju kao lične kritike, što dodatno upućuje na važnost religijskog identiteta, kako na individualnom, tako i na grupnom nivou. (Spahić - Šiljak, Z. 2007.)

Iako Nikodem navodi da su svi ljudski identiteti donekle društveni (Nikodem, K. 2004.), te su samim tim neosporno izraženi u svakodnevnom životu, za potrebe ovog rada fokus će biti na religijskom identitetu budući da je upravo ovaj identitet jedan od

najdominantnijih u tradicionalnim društvima, a svoje korijene nalazi u religijskim naučavanjima i njihovim tumačenjima.

Religijski identitet nadalje utiče na ponašanje individue u društvu te nerijetko utiče na formiranje stavova, vrijednosti i uvjerenja te neminovno oblikuje ponašanje individue kako u manjim, tako i u većim zajednicama.

Religijski identitet je, dakle, veoma širok i dijelom je čitavog niza identiteta osobe te je u tradicionalnim društvima jedan od najsnažnije izraženih identiteta. Isti je slučaj i u bosanskohercegovačkom društvu.

Elaborirajući važnost religijskog identiteta, Nikodem navodi kako u višestrukosti naših identiteta, religija i konfesija igraju važnu ulogu te određuju kolektivni i društveni identitet te u isto vrijeme određuju individualni i kolektivni identitet. (Nikodem, K., 2004.)

Ipak, za potrebe ovog rada istaknuta je važnost religijskog identiteta u bosanskohercegovačkom društvu, budući da su ranija istraživanja pokazala kako je religija, sa etničkim/nacionalnim identitetom ključan element identifikacije za većinu građana i građanki u Bosni i Hercegovini. (Spahić - Šiljak, Z. 2007)

Religijski identitet, u tradicionalnim društvima, bilo na individualnom ili grupnom nivou, ispoljava se u svakodnevnom životu te je jedan od identiteta koji se koristi kako bi se najjasnije izrazili stavovi i vrijednosti te kreirale društvene norme. Na temelju tako formiranih društvenih normi, dolazi i do kreiranja onoga što društvo prepoznaje kao devijantnost, što dalje utiče na formiranje društvene atmosfere i odnosa u društvu.

Upravo iz ovih premisa vidljiva je važnost religije u svakodnevnom životu u tradicionalnim društvima. Sa sociološkog gledišta, religiji se može pripadati i bez vjerovanja. Stoga je nužno naglasiti kako nisu svi građani i građanke u jednom tradicionalnom društvu vjernici i vjernice. Međutim, tumačenja religijskih naučavanja i spisa su toliko duboko ukorijenjena u društvo da je teško raspoznati i znati razliku onoga što je zaista religijsko učenje i onoga što se takvim smatra. Nastojeći pronaći objašnjenje i opravdanje za različite društvene pojave i odnose, čiji je osnov u društvenoj tradiciji, odgovornost se prebacuje na religiju, iako u religijskim naučavanjima ponekad nema osnove za to.

U narednoj elaboraciji tradicionalnih društvenih odnosa, nastojat će se prikazati važnost razumijevanja samog pojma, kao i njegovog uticaja na društvene odnose i na svakodnevni život.

Sociologija roda

Za razliku od sociologije religije, koja je prisutna u društvenim znanostima i istraživanjima dugi niz godina, sociologija roda počela je svoj razvoj tek u recentnom periodu te njeno etabliranje u sociologiju i druge društvene znanosti i akademske krugove još uvijek traje. Ranije ova subdisciplina sociologije nije mogla da se razvija budući da u literaturi i u istraživanjima nije bilo dovoljno izučavanja roda kao društvene kategorije, niti kao društvenog konstrukta. Bitno je napomenuti kako su razlozi ove pojave brojni, ali da literatura pokazuje kako ranije nije postojao interes niti volja za izučavanjem roda, a jednako nije prepoznata ni važnost roda kao kategorije koja u društvima najčešće uređuje društvene odnose i utiče na organizaciju društvenog života. Tek su recentna istraživanja rod prepoznala kao bitnu kategoriju u društvu, ali i kao - društveni konstrukt i društveno zadanu normu, koja dalje utiče na formiranje i održavanje drugih normi u društvu te koja u velikoj mjeri određuje stav društva spram različitih pojava i odnosa.

Proučavanje roda u sociologiji javlja se kao produkt drugog vala feminizma, u kojem je prepoznat problem zanemarivanja žena u znanosti i akademiji. Drugi val feminizma prepoznao je ovakav odnos spram žena kao diskriminatoran te se su započeta istraživanja kako bi se znalo zašto su žene isključene iz ovih tokova, šta tome doprinosi i kako se protiv toga moguće boriti. Bitno je spomenuti da se feminizam dominantno prepoznaje kao borba za prava žena i za emancipaciju žena, kao i za njihovo prisustvo u javnom društvenom životu. Međutim, za potrebe rada bitno je istaći kako feminizam podrazumijeva i više od toga te da je veoma inkluzivan kod traženja boljeg položaja društvenih grupa, što bi dalje doprinijelo razumijevanju značaja i važnosti uključenosti svih društvenih grupa u javni život, što bi nadalje doprinijelo progresu cijelog društva. Ipak, započeo je kao pokret za prava žena, a njegovi počeci vežu se za sufražetske pokrete, odnosno, pokrete za pravo glasa žena. Ranije, žene nisu imale pravo niti pasivnog niti aktivnog društvenog ili političkog angažmana te je ovim pokretom omogućeno prisustvo žena u političkom životu, što je predstavljalo značajan korak naprijed kada su u pitanju akademska izučavanja žena, roda i rodnih uloga. Neki izvori tvrde kako je ovo bio korak nakon kojeg je sociologija postala znanost o cijelom društvu, a ne samo o nekim njegovim, povlaštenim kategorijama. (Wharton, A. 2005.) Nadalje, razvijaju se različiti intelektualni, politički i društveni pokreti za prava žena i njihovu emancipaciju. Potrebno je istaći da su ova dešavanja bila korak bliže ka inkluzivnoj znanosti, koja se bavila problemima i pitanjima većeg broja društvenih grupa. Također, pokreti poput ovog pomogli su razumijevanju žene kao jedinke jednake muškarcu, što ranije nije bio slučaj, nego su žene

smatrane inferiornim, odnosno, određivalo se ne kao zasebne jedinice, nego u odnosu na muškarce nedovoljnim i nepotpunim te se također aktivno radilo na podrivanju njihove uloge u društvu, odnosno, na ograničavanju uloge na privatni život zajednice, strogo ih odvajajući od javnog života, smatrajući ih nedovoljnim i nedovoljno sposobnim za sudjelovanje u istom. Ovaj pokret otvorio je put za izučavanje drugih društvenih skupina koje su u akademskim krugovima također bile zapostavljene, što je značajno proširilo dosege sociologije i drugih znanosti te je pozitivno uticalo na širenje glasa o pokretu za inkluziju svih društvenih skupina u područja istraživanja sociologije i drugih znanosti.

Iz napisanog se može zaključiti kako ranije nije bila prepoznata važnost roda i društveno određenih i kreiranih rodni uloga te im se stoga nije ni pridavala potrebna pažnja, budući da ih se smatralo prirodnim i zadanim kategorijama, koje ne treba proučavati te stoga ne iznenađuje kako neki izvori smatraju poticanje pitanja za prava žena revolucionarnim činom te u velikom broju novijih radova nastoje da mu pridaju zasluženu pažnju.

Profesorica Bakšić - Muftić navodi kako su biološke razlike između muškaraca i žene stoljećima bile osnova na kojoj su stoljećima građene sve druge razlike i u gotovo svim kulturama i civilizacijama žene su bile, s obzirom na njihova prava i status, u podređenom položaju u odnosu na muškarce. (Bakšić - Muftić, J. 2006.)

Ovime je još jednom potvrđena premisa prema kojoj je za žene stoljećima unazad bio rezervisan rad u kući te sfera privatnog života te su u velikoj mjeri bile isključene iz javne sfere društva, što je dodatno otežavalo njihovu emancipaciju i uključenje u društvene tokove, a također je olakšavalo procese integracije i inkluzije.

U cilju boljeg razumijevanja pojma rod, nužno je ponuditi definiciju, ali je teško ponuditi jednu definiciju rod, budući da je u ranijim istraživanjima postojala jednostavna podjela na muški i ženski rod te je rod bio jednak spolu. Međutim, novija istraživanja i podaci ne pretpostavljaju da se spol i rod moraju podudarati, nego upućuju na razlikovanje roda od spola te s tim u vezi spol predstavlja biološku odrednicu, dok rod predstavlja društveno kreiranu i određenu karakteristiku te jedno ne podrazumijeva drugo, što otvara put ka proučavanju cisrodnosti (kada se na individualnom nivou rod i spol podudaraju) i transrodnosti (kada individua ne osjeća da se njen spol podudara sa rodnim identitetom). Jednako tako, veliki broj novih autora i autorica kaže kako spol predstavlja biološku kategoriju, dok je rod produkt društvenih konstrukcija, ubjeđenja i vjerovanja, ali i stečenog i naučenog ponašanja, a ta naučena ponašanja čine osnovu rodni identiteta. Budući da postoje već konstruisane norme i očekivanja od rodova, prepoznati su različiti načini i pritisci koje

društva koriste kako bi primorala individue da se ponašaju u skladu sa rodom kojem načelno pripadaju.

Danas interes za rod i izučavanje roda raste, a razlozi za to su raznovrsni. Za potrebe ovog rada bitno je naglasiti kako rod u najvećoj mjeri kreira individualni identitet, što dalje utiče na kreiranje grupnih identiteta i formiranje društvenog života, kao i uređivanju društvenih odnosa i ponašanja. Danas je izučavanje roda neodvojivo od izučavanja društva, budući da je prepoznato kako je rod jedna od ključnih kategorija prilikom kreiranja i održavanja društvenih uloga. Važnost i značaj roda prepoznati su i u tome što rod utiče na percepciju individue o samoj sebi i o drugima, što je naročito vidljivo u tradicionalnim društvima, a o čemu će biti više riječi u nastavku. Jednako tako, rod utiče na kreiranje društvenih normi i obrazaca ponašanja, kao i na definisanje normalnosti i devijantnosti u tradicionalnim društvima.

Kako Wharton navodi, rod utiče na društvenu interakciju te je nemoguće razumjeti društveni život bez izučavanja roda. (Wharton, A., 2005.) Također, kako bi se razumjeli odnosi i ponašanje u društvu, neophodno je dobro razumijevanje samog pojma i pitanja roda kako bi se kasnije mogao izučavati kao jedna od kategorija koja neuporedivo donosi stvaranju i održavanju društvene klime. Jednako tako, rod kao društvena kategorija, dolazi u interakciju sa svim drugim društvenim kategorijama, iz čega je vidljiva njegova važnost u svakodnevnom životu individue i društva budući da iz ove činjenice proizilazi kako je rod neodvojiva društvena kategorija i pojava. Važnost izučavanja roda iz perspektive sociologije vidljiva je i u činjenici da je rod jedan od elemenata društvene organizacije te ga je stoga važno proučavati i kao zasebnu kategoriju, ali i kao pojavu koja je u neprestanoj interakciji sa svim drugim društvenim pojavama i čiji je uticaj vidljiv u gotovo svim aspektima društvenog života.

U ovom radu fokus je na rodu kao organizacijskom principu u društvu budući da je rod jedan od elemenata raspodjele uloga u društvu, a u tradicionalnim društvima rodna podjela uloga je najizraženija i najjasnije vidljiva te je jedna od onih koje najviše utiču na organizaciju, uređenje i vođenje svakodnevnog života.

Izučavanja sociologije roda dovela su do zaključka kako je ovakva podjela uloga i poslova u društvu diskriminatorna te je svoj fokus usmjerila na zalaganje za ukidanje ovakvih podjela. Ovaj rad fokusirat će se na one rodne uloge koje se pravdaju religijskim naučavanjima te će o njima biti više riječi u nastavku.

Jednako tako, sociologija roda posvetila se izučavanja nastanka rodne podjele rada, pri čemu je upozoravala na historijski diskriminatoran odnos prema ženama, kao i na

segregaciju koja postoji prema njima, budući da borba za prava žena još uvijek traje, čak i u savremenim društvima. Iz tog razloga, sociologija roda se posvetila zagovaranju za ravnopravnost i jednakost u društvu, ne tražeći povlašten položaj niti za jednu od skupina, kako se to često predstavlja. Sociologija roda, jednako kao i sam feministički pokret, žele ravnopravno učešće svih društvenih skupina u svakodnevnicu društva, pri čemu insistiraju na vidljivosti žena u javnom društvenom životu te aktivisti_ce ovog pokreta napore usmjeravaju upravo ka ovom cilju te upozoravaju na nužnost i važnost prisutnosti žena i ostalih društvenih skupina u javnom društvenom životu. Napori za etabliranjem roda kao kategorije za naučna istraživanja tekli su uporedo sa naporima da se žene učine jednakim muškarcima u javnom društvenom životu. Ove borbe, iako su započete davno, još uvijek traju.

Prije nego su se desili bilo kakvi pokreti koji su zahtijevali egalitaran odnos prema ženama, žene gotovo da se nisu proučavale na bilo kakav način. Za njih je bila (u nekim društvima još uvijek jeste) rezervisana uloga u privatnom životu, koja je nerijetko podrazumijevala društvene uloge majke i domaćice, gotovo u potpunosti izdvojene iz javnog društvenog života. Budući da su se žene bavile jedino privatnim životom, nije bilo izučavanja žena u znanosti, a doprinosi žena, kako znanosti, tako i drugim segmentima, su zanemarivani i smješteni u drugi plan, a društva su koristila različite oblike kontrole i provjere kojima su uticala na strogo slijeđenje postavljenih normi i pravila ponašanja.

Imajući na umu činjenicu kako žene nisu smatrane ravnopravnim muškarcima, kao i činjenicu da se vjerovalo kako su žene intelektualno inferiorne u odnosu na muškarce, zanemarivalo ih se u istraživanjima, vjerujući kako one nemaju da ponude bilo šta što je vrijedno znanstvenog istraživanja i proučavanja. Također, vjerovalo se kako ženama rukovode isključivo njihove strasti i emocije te su zbog takvih koncepata, u podjeli intelektualnog i emotivnog rada, žene uvijek bile čuvarice ličnog i emotivnog, dok su sfere filozofije, nauke i politike kao racionalne oblasti bile rezervisane za muškarce. (Kosović, L., Spahić-Šiljak, Z. 2012.)

Kako se navodi u literaturi, učinjeni su značajni koraci u cilju uspostavljanja ženskih pitanja u znanost, kao i u cilju ukazivanja na važnost izučavanja života žena. Ovaj proces često je nailazio na prepreke, te nije bilo lahko pokrenuti društvo da razmišlja o ženama kao o subjektima, umjesto kao o objektima. (Wharton, A. 2005.)

Prepoznata je nužnost etabliranja ženskih iskustava u istraživanja u društvenim i drugim znanostima, kako bi se prenijela iskustva žena i kako bi ih se učinilo vidljivima. Ovo je predstavljalo prve korake u procesu izgradnje sistema koji će služiti kao korektiv ranije uspostavljenim narativima i društvenim ulogama i normama. Rekonceptualizacija društvene

stratifikacije koje podrazumijeva ženu kao drugost ili ženu kao subjekat koji nema moć vodila bi boljem razumijevanju društvene strukture te bi doprinijela zgradnji inkluzivnih društava, kao i jačanju društvenih procesa koji će voditi ka iščezavanju normi i pravila koja podrazumijevaju segregaciju i marginalizaciju.

Rod u tradicionalnim društvima

Iako je u znanosti i literaturi prepoznata važnost inkluzivnog proučavanja društva, kao i davanja značaja svim društvenim skupinama za aktivno učešće u javnom društvenom životu, jednako kao i ukidanja društvenih uloga koje podrazumijevaju diskriminatoran odnos prema ženama i drugim skupinama, tradicionalna društva još uvijek slijede narative koji podrazumijevaju kreiranje i slijedenje retrogradnih društvenih normi, pravila i obrazaca ponašanja, koja ženu i druge skupine postavljaju na margine društva, dodjeljujući im uloge objekta ili subjekta koji nema moć, čime se njihova uloga u društvu smješta u privatni život, dok je javni život rezervisan povlaštenim skupinama. Ovakav odnos koji pretpostavlja zapostavljanje nekih društvenih skupina podrazumijeva neravnopravnost, diskriminaciju i segregaciju, te onemogućava društveni progres budući da ne dozvoljava aktivno učešće svih njegovih članica i članova.

Ranije je navedeno kako društva u najvećoj mjeri utiču na kreiranje društvenih normi te samim tim utiču na definisanje i poimanje normalnosti i devijantnosti u društvu, a u tradicionalnim društvima, svi ovi pojmovi dolaze do posebnog izražaja te se neupitno izražavaju u društvenoj svakodnevnici. Budući da su tradicionalna društva duboko povezana sa normama koje svoje korijene imaju u ranije kreiranim obrascima ponašanja, kao i očekivanjima od individua, ne iznenađuje činjenica da su produkti ovakvih normi često neravnopravnost i segregacija. U tradicionalnim društvima, očekivanja se kreiraju upravo na temelju roda, a društvene norme proizlaze kao produkt ovih očekivanja te devijantnost podrazumijeva svako ponašanje koje od njih odstupa. Također, budući da su ovakve norme prepoznate kao prirodne, ne postoji interes za njihovim mijenjanjem, kao niti za prilagođavanjem savremenim postavkama društvene svakodnevnice.

Kako je već navedeno, sociologija je inkluzivna znanost koja nastoji izučiti položaj svake od kategorija unutar društava te se tako posvetila i izučavanju roda, rodnih uloga i društvenih očekivanja od rodova u tradicionalnim društvima. Imajući na umu kako je tradicija relativna te kako ne važe ista pravila u svim tradicionalnim društvima, bitno je

napomenuti kako ovakva istraživanja nisu jednostavna te generalizacija ni u ovom slučaju nije moguća. Ipak, postoje određene karakteristike koje su jednake u velikom broju društava te su vidljive i u bosanskohercegovačkom društvu.

Ono što je jedna od njihovih glavnih karakteristika jeste, kako je već više puta navedeno, duboka povezanost sa religijom, a u ovom slučaju akcenat je na povezanosti tradicionalnih društava sa religijom te njihovom vezom sa kreiranjem i ispoljavanjem rodni uloga, budući da je prepoznato kako se diskriminatorni odnosi prema ženama i drugim marginalizovanim društvenim skupinama pravdaju upravo religijom i religijskim učenjima. U tradicionalnim društvima jasno je izražen i vidljiv značaj religije, o čemu je ranije bilo više riječi, ali je nužno naglasiti kako se ovaj značaj nekada najjasnije iskazuje kroz kreiranje rodni uloga i očekivanja. Tako, nerijetko dolazi do zloupotrebe religije i to na način da se religijski spisi tumače na način koji će povlađivati jednoj društvenoj grupi, dok će drugu smještati na društvenu marginu. U literaturi se dolazi do podataka koji kažu da je moguće pretpostaviti karakteristike društva ukoliko se posmatra njihova povezanost sa religijama. Prema tome, ona društva koja su u većoj vezi sa religijom, njegovat će odnose proizašle iz tumačenja religijskih spisa na način koji odgovara, u pravilu, višim slojevima društva.

U tumačenjima se govori kako su ovakva uređenja društvenih odnosa proizašla iz svetih tekstova, da su predodređena, jedina ispravna te da su “zahtjev od Boga” te da su i u ranijim vremenima važila ista pravila, čime se dodatno legitimiraju uloge i očekivanja, a ovakva objašnjenja olakšavaju praćenje zadatih normi i pravila, a u isto vrijeme otežavaju njihovo mijenjanje budući da se prenose sa generacije na generaciju te čak ni kontakt sa savremenim tokovima ne doprinosi u dovoljnoj mjeri izmjeni ovakvog stanja. Bitno je napomenuti da se uloga žene kao subjekta koji nema moć ili, češće, objekta, izražava i pravda na ovaj način, čime dolazi do jačanja društvenih podjela kroz rodne uloge i očekivanja. Jednako tako, ovakvim pristupom dolazi i do slabljenja uloge žene u javnom životu te njenog smještanja u privatni život, budući da ovakvo nametnute rodne uloge u najvećoj mjeri vide ženu kao domaćicu i majku.

U tradicionalnim društvima je duboko izražena neravnopravnost u smislu da je muški rod predstavljen kao subjekat i superiorni nosilac javnog života, dok se žena nerijetko vidi ili kao objekat ili kao subjekat koji nema moć te je za nju rezervisan privatni život. U ovakvoj postavci društvene normalnosti, jasno je izražena neravnopravnost te se postavlja pitanje koji su događaji ili narativi doprinijeli da se ovakvo stanje označi kao norma i kao normalno, dok se pokret za promjenu ovakvog statusa smatra devijacijom. Iako je tumačenje religijskih spisa jedan od glavnih uzroka ovakvog stanja, bitno je izučavati i uzroke koji su doveli do toga da

se ovo stanje održi i u savremenom svijetu te da ovakva ponašanja i uloge postanu normalne. Sa sociološkog gledišta, jednako je bitno posmatrati reakciju društva kako na ovo stanje, tako i na pokrete za njegovu promjenu. Kako je već ranije naglašeno, devijantnost je relativan pojam te ne važi isto u svim društvima, no u bosanskohercegovačkom društvu, koje je predmet izučavanja u ovom radu, ovakva je podjela jasno izražena, te se i metodom posmatranja mogu pratiti društvene reakcije na sve pokušaje promjene stanja, o čemu će biti više riječi u nastavku rada. I ovdje se navedene pojave pravdaju religijskim naučavanjima, te čak i religijski zvaničnici, koji ponekad važe za glavne autoritete, učestvuju u kreiranju i slijeđenju ovih obrazaca, te u produbljivanju postojećeg stanja.

Rod u tradicionalnim društvima je određen i obilježen društvenim i kulturološkim očekivanjima, kao i nametnutim normama ponašanja. Kako je već od ranije poznato, u ovim društvima muški rod dominira nad ženskim te su mizoginija i patrijarhat neke od glavnih karakteristika ovih društava, te se nerijetko čini kako je nemoguće promijeniti ovakvo stanje, koje za ženu pretpostavlja uloge majke i domaćice, odvojene iz vođenja javnog društvenog života. Iako je prepoznato kako društva ne mogu pravilno funkcionisati ukoliko svi njegovi članovi i članice nemaju mogućnost iskazivanja svog punog potencijala, tradicionalna društva ipak nastoje da zanemare ova saznanja, te na razne načine nastoje da opravdaju postojeće stanje.

Kada je riječ o patrijarhatu i mizoginiji, potrebno je naglasiti kako ova dva veoma kompleksna pojma često idu ruku pod ruku, naročito u društvima koja ih svjesno ili nesvjesno njeguju. U tradicionalnim, ali i ostalim društvima, iskazuju se kroz potiskivanje identiteta i uloge žene; kroz posmatranje žene kao drugosti, te kroz konstantno podcjenjivanje potencijala žena i njihovog doprinosa razvoja društava. Ni bosanskohercegovačko društvo nije imuno na ove pojave. Iako su u nekim dijelovima izražene više, a u nekima manje, ipak je bitno naglasiti kako postoje te kako narušavaju društvenu koheziju i usporavaju progres i to na način da utišavaju glasove žena te im ne dozvoljavaju emancipaciju, čime se dodatno učvršćuje društvena nejednakost te marginaliziraju žene u procesu kreiranja i održavanja društvenih normi.

Posebno je zabrinjavajuće kada se, kako je ranije rečeno, ove pojave pravdaju i legitimiziraju religijom. Obzirom da je religija jedan od najčvršćih stubova društva, njena tumačenja igraju značajnu ulogu u svakodnevnicima društava te u mnogome doprinose održanju postojećih normi. Religijske zajednice u ovim društvima pozivaju na povratak onome što one nazivaju "religijskim korijenima", povratku "zajedničkim vrijednostima", izgradnji i jačanju vlastitih zajednica, čime će biti olakšan proces retradicionalizacije i repatrijarhalizacije

društava. Na više mjesta je naglašeno kako je religija jedan od faktora društvene integracije, međutim, tumačenja religijskih spisa koja vode ka zanemarivanju žena u javnom društvenom životu, a koja su produbljena vezanjem istih sa religijskim pravima i zakonima, religiju čine faktorom dezintegracije, kao i elementom koji dovodi do kreiranja normi koje podrazumijevaju ženu kao drugost. Jednako tako, odnosi u društvu su determinisani tradicijom, u kojoj ključnu ulogu igraju tumačenja religijskih spisa, kojima je ponekad zadatak produbljivanje nejednakosti. Rod i religija nisu u suprotnosti i ne isključuju jedno drugo, što pokazuju nalazi u literaturi koji upućuju na progresivna tumačenja spisa. Većina ovih tumačenja su novijeg datuma, a nastala su kada je prepoznata potreba ponovnog, progresivnog i inkluzivnog iščitavanja i tumačenja svetih spisa, sa ciljem brisanja nametnutih granica pojednicima i pojedinkama. Ovakva tumačenja bi vodila ka posmatranju religije onakvom kakva zaista jeste, umjesto onakvom kakvom je čine drugi te bi ukazala na veoma bitne karakteristike religija - slobodu izbora, te prihvatanje različitosti identiteta. Religija, kao društvena pojava, dolazi u vezu sa gotovo svim ostalim pojavama i fenomenima u društvu, te je dio svakodnevnice društava. Rod i religija, ukoliko nisu podvrgnute instrumentalizaciji, mogu činiti kohezivne kategorije, koje mogu biti prisutne u životu pojedinca_ke, na način da se ispoljavaju na najbolji mogući način, čime doprinose izgradnji boljih i zdravijih društava.

Svi pripadnici i pripadnice jednog društva ne trebaju nužno biti vjernici i vjernice da bi slijedili norme koje su kreirane na temelju tumačenja religijskih spisa. Bitno je apostrofirati da su te norme toliko duboko utisnute u društvo da ih slijede gotovo svi njegovi članovi i članice, što dodatno otežava njihovo mijenjanje i iskorjenjivanje. U literaturi se nailazi na podatke prema kojima pripadnici_ce društvenih skupina nisu svjesni da su neke norme kreirane na temelju tumačenja religijskih spisa, ali ih ipak slijede, što ukazuje na to koliko su normalizirane i koliko bi se svako odstupanje od njih smatralo devijacijom. U ranijoj elaboraciji je naglašeno kako devijacije vode ka društvenim sankcijama, što nadalje ima negativan uticaj po pojednice_ke, ali i na društvo u cjelini te stoga nije poželjno mijenjanje zadatih stanja. Iz ovoga proizilazi da, u cilju izbjegavanja društvenih sankcija, pojedinci i pojedinke radije slijede ranije kreirane norme i obrasce ponašanja, te ne pokazuju volju niti interes za njihovim mijenjanjem. Najoštrije sankcije se očituju kroz reakcije društva na određene pojave, te, ukoliko su negativne, vode ka isključenju iz zajednice, a budući da je zajednica veoma važna za pojedinca_ku, većina njih izbjegava suočavanje sa bilo čim što bi moglo dovesti do negativne reakcije i isključenja iz zajednice.

Islam i žena u islamu

Islam je monoteistička religija koja je svoj razvoj započela u sedmom stoljeću nove ere, na području Arabijskog poluotoka. Islam spada u objavljene religije, odnosno religije Knjige, a njen nastanak i razvoj vezuju se uz poslanika Muhammeda. Cvitković navodi stav brojnih autora koji kažu kako se riječ islam ne može doslovno prevesti i prilagoditi europskoj terminologiji. Prema stavu autora_ica, islam se ne može poistovjetiti jednostavno sa religijom, budući da je islam više od religije i predstavlja specifičan način života, ponašanja i moralnog zakona. (Cvitković, I. 2010.)

Sljedbenici_ice islama slijede zakone koji primarno proizilaze iz Kur'ana, svete knjige, Božijeg govora, te iz sunneta i hadisa, prakse i govora poslanika Muhammeda a.s.. Etimološki, riječ islam potiče od arapskog glagola "selemejuslimu", što bi doslovno značilo pokoravanje Božijoj volji. Ovaj prevod veoma je blizak fundamentalnoj ideji islama, koja podrazumijeva strogi monoteizam, podčinjavanje i predavanje Božijoj volji. U islamu je Bog shvaćen kao vrhovno Biće, Kreator svijeta i Onaj koji ga održava kao i Onaj koji nema partnera i sa Kojim nije dozvoljeno porediti bilo koga. Najveći grijeh, grijeh za koji je propisana najstroža kazna, podrazumijeva pripisivanje Bogu nekoga ko mu je ravan. Cvitković upućuje na to kako islam nema usko konfesionalno značenje, koje mu neki pripisuju, nego je njegovo značenje univerzalno te, kako navodi: "Bogu pripadaju svi koji u Njega vjeruju." (Cvitković, I. 2010.:241.)

Pripadnicima i pripadnicama islama danas se smatraju oni_e koji u prisustvu svjedoka izgovore kako vjeruju da: "Nema drugog boga osim Allaha i da je Muhammed a.s. Njegov poslanik". U islamskom naučavanju ove riječi su poznate kao "šehadet" te predstavljaju temelj vjerovanja i uslov su da bi se neko smatrao muslimankom ili muslimanom, odnosno, sljedbenikom_com islama i njegovih zakona.

O širenju islama bit će kasnije više riječi, ali je u uvodu bitno naglasiti kako se islam najprije širio metodama propovijedanja i uvjeravanja, te, načelno, nije dozvoljeno prisilno preobraćanje na islam. Širenju islama pridonijele su mnoge pretpostavke, a kao neke od njih, Cvitković navodi pojednostavljenu dogmatsku i ritualnu osnovu, u odnosu na druge svjetske religije, kao i činjenicu da je teritorijalna ekspanzija islama išla uporedo sa osvajanjima susjednih država. (Cvitković, I. 2010.)

Iako postoje određene podjele, kao i reformski pokreti u islamu, bitno je ipak naglasiti kako islam nije doživio reformaciju kakvu su doživjele druge religije te se u svom izvornom obliku i značenju zadržao sve do danas.

Moralni sistem islama usmjeren je na jednakost svih ljudi pred Bogom te podrazumijeva da se ljudi okupljaju u zajednicu prema zajedničkom vjerovanju, gdje se u potpunosti zanemaruju bilo kakve razlike, uključujući razlike prema porijeklu, društvenom statusu, bogatstvu i slično. Islam je donio brojne promjene na arapski poluotok te je doprinio boljoj organizaciji društvenog života, smanjenju razlika između bogatih i siromašnih i muškaraca i žena te je omogućio jedinstven društveni sistem, oslobođen podjela i rascjepa.

Politeizam i plemena na arapskom poluotoku

Islam je razvoj započeo u sredini koja je obilježena politeizmom. Prije pojave islama, veliki broj arapskih plemena bio je razjedinjen, pri čemu je svako od njih imalo svoje božanstvo (ili više njih) kojem se klanjalo i koje je nastojalo odobrovoljiti, prinošenjem žrtve ili na razne druge načine koji su se vremenom razvijali. Arapska plemena često su vodila ratove između sebe, te je štovanje božanstvima imalo i cilj obezbjeđivanja pobjede i dobivanja prevlasti i moći. Također, svako pleme imalo je svoje idole te je među njima bilo rašireno praznovjere, te nisu imali jedinstveni zakon koji bi ih ujedinjavao niti koji bi vodio ka boljoj organizaciji društvenog života. Na raznim dijelovima poluotoka nalazili su se kipovima, kojima su se klanjali, nastojeći tako poboljšati svoju vezu sa nadnaravnim bićima u koja su vjerovali. Ono što je interesantno jeste da je na arapskom poluotoku u to vrijeme bio veliki broj kipova, napravljen od zemlje, kamena ili gline, jedan od njih bio je i Kaaba, o kojoj će u nastavku biti više riječi.

Pored idolopoklonstva i totemizma, veoma je bio razvijen i animizam kao i različite druge religije koje su se širile iz susjednih zemalja, te su postojale različite forme kroz koje se ovo vjerovanje očitovalo i ispoljavalo. Iako je vladao politeizam, bitno je napomenuti kako su neka plemena slijedila judaizam ili kršćanstvo. Svako pleme imalo je razvijen svoj sistem vjerovanja, kao i svoj moralni zakon, što je vodilo ka oblikovanju specifičnih grupnih identiteta kod svakog od njih, a jednako je oblikovalo i njihovo ponašanje, kako unutar plemena, tako i među plemenima. Teški životni uslovi, koji su se ogledali u nedostatku svakodnevnih opskrbe navodili su plemena da se unutar sebe ujedine, da jačaju svoje veze, kao i da poboljšavaju saradnju te da svi pripadnici_ ce jednog plemena zajednički rade na uništenju drugih plemena. Ukoliko bi došlo do ubistva jednog od člana plemena, ostali su nastojali da se za isto osvete, te je stoga krvna osveta bila sveti zakon kod paganskih arapa. Plemena su nastojala da se međusobno unište te da jedno od njih postane vodeće na tlu

arabijskog poluotoka. Plemena nisu vidjela interes u ujedinjavanju, te su nastavljala ratovanja iz različitih razloga, tražeći zaštitu od idola i kipova kojima su se klanjala, vjerujući kako će im oni pomoći da poboljšaju svoj položaj te da preuzmu vlast na arabijskom poluotoku. Među plemenima je bila razvijena trgovina, te je trgovina bila jedna od glavnih grana na osnovu koje su plemena ostvarivala saradnju i povećavala svoj profit. Trgovina je ostvarivana sa stanovništvom iz Sirije, Iraka i drugih država te je predstavljala dobar način povećanja bogatstva i održanja svakodnevnog života. Značaj trgovine ogleda se i u činjenici da su potpisivani sporazumi o trgovini sa raznim narodima, u cilju olakšanja prenosa robe i drugih bogatstava iz jednog mjesta u drugo. Ovime je također pojačavana i olakšavana saradnja među plemenima, te su jačanje veze između nekih od njih, što je vodilo smanjenju rivalstva. Trgovalo se različitim bogatstvima, od kojih najčešće raznim začinima i kožom, a naročito interesantna i profitabilna trgovina bila je mineralima koji su kopani iz obližnjih planina. Neki izvori navode kako su plemena gotovo svakodnevno ratovala, međutim, jednom godišnje bi proglasila primirje, sa ciljem hodočašća na mjesta koja su smatrali za sveta. Veoma je značajno ovo spomenuti budući da bi u tom periodu u godini plemena dogovorila da riješe sve tekuće sporove, da jedni drugima oprostite eventualne dugove te da mirno žive jedni sa drugima. Ovakvi događaji, iako su se dešavali samo jednom godišnje, vodili su ka izgradnji kolektivnog identiteta među plemenima, te su jačali osjećaj zajedništva i saradnje.

Pleme Kurejš

Trgovački centar bio je grad Mekka, zahvaljujući dobrom položaju, velikom broju prirodnih bogatstava, kao i činjenici da je veliki broj istaknutih trgovaca poticao iz ovog grada.

U to vrijeme, vodeće pleme bilo je pleme Kurejš. Pleme Kurejš bilo je vodeće u trgovini, te je u velikoj mjeri kontrolisalo dijelove arapskog poluostrva, a najveću prevlast ostvarivalo je u Mekki, odakle je i poticalo. Pleme se dijelilo na 10 klanova, od kojih je svaki imao svoju ulogu, koja je doprinosila održanju dobrog položaja među plemenima. Upravo iz ovog plemena potiče poslanik Muhammed, uz kojeg se, kako je rečeno, vezuje nastanak, razvoj i širenje islama.

Kako je rečeno, na arapskom poluotoku u vrijeme politeizma, nalazio se veliki broj kipova i totema, kojima su izražavali svoju pokornost i kojima su se klanjali. Jedan od tih kipova nosio je naziv Kaaba, a za njega je bilo vezano pleme Kurejš. Kasnije će Kaaba imati veliki uticaj, kako na sljedbenike i sljedbenice islama na arapskom poluotoku, tako i na

muslimane i muslimanke širom svijeta, koji će se prema Kaabi okretati u toku svojih dnevnih molitvi, namaza, dok će grad Mekka postati duhovno središte.

Položaj žena u predislamskoj kulturi

Položaj žena u predislamskoj kulturi na arapskom poluotoku predmet je rasprava i izučavanja, budući da je interesantno pratiti razvoj i evoluciju njihovog položaja u odnosu na period prije i poslije pojave, razvoja i širenja islama. U brojnim izvorima nailazi se na opise paganskih arapa kao izuzetno okrutnih i grubih, koji nisu prezali od bilo čega kako bi postigli željeni cilj. Ipak, njihova okrutnost je bila najvidljivija u njihovom odnosu prema ženama, koje su smatrali svojom imovinom.

Kako je za pretpostaviti, tadašnje društvo bilo je izuzetno patrijarhalno, sa zadanim i pretpostavljenim normama i oblicima ponašanja, koji su podrazumijevali inferioran položaj za žene. Žene gotovo da nisu imale nikakva prava te su u svakodnevnom životu zavisile od muškaraca, koji su imali puno pravo da uređuju i usmjeravaju njihove živote, te tako doprinesu osjećaju inferironosti. Ovakav odnos prema ženama očitovao se u svim fazama njihovih života - od najranijeg djetinjstva, preko udaje pa sve do same starosti, a uticaj na ovakav položaj dolazio je iz porodice, plemena i osjetio se u svim formama organizacije društvenog života, te je bio vidljiv, kako na individualnom, tako i na grupnom nivou.

Žene u tom periodu imale su zadatak da brinu o kućanskim zadacima, kao i da rađaju djecu (preferiralo se rađanje muške djece, dok su žensku djecu paganski arapi redovno zakopavali odmah po rođenju, čime su na odličan način iskazivali svoje mišljenje o ženskoj djeci i o ženama. Ovime je jasno da su ženska djeca bila nepoželjna i neželjena te da su težili muškim potomcima. Također, žene koje su rađale žensku djecu nerijetko su bile surovo kažnjavane, isključivanjem iz zajednice, ili smrću, u ekstremnim slučajevima).

Paganski arapi nisu žene smatrali bitnim te su nastojali da ih iskoristite samo za rađanje muških potomaka te da ih nakon toga odbace iz društva i zajednice, ne dajući im na važnosti niti na značaju, osporavajući njihov položaj i ulogu u društvu te čineći sve što je u njihovoj mogućnosti da ih učine nevidljivim.

U mnogim dijelovima ženama nije bilo dozvoljeno da napuštaju mjesto boravka, naročito ne bez odobrenja i pratnje muškarca, te nisu bile slobodne da se same kreću, kao niti da same odlučuju o svom životu. Nerijetko se dešavalo da su žene bile predmet kupovine ili robne razmjene te se tako često dešavalo da očevi prodaju svoje kćerke bogatim porodicama

u zamjenu za hranu ili za druga dobra. Kćerka bi tako postajala supruga u ugovorenom braku, te bi, umjesto ocu, bila dužna da se pokorava zahtjevima i željama muža, koji je imao pravo da ženu smatra svojim vlasništvom. Ukratko, žene nisu uživale pravo vlastite autonomije te im nije bila zagarantovana sigurnost. Obzirom da im nije bilo dozvoljeno da uče niti da rade, nisu mogle računati na vlastitu zaradu od koje bi mogle živjeti, što je dodatno pojačavalo nužnost za vezanjem za muške članove porodica ili klanova.

Žene također nisu imale pravo na nasljedstvo ili su bile dužne da se svog dijela nasljedstva odriču u korist muških potomaka. Sa strane svih društvenih aspekata, žene su bile nezaštićene, ostavljane, doslovno rečeno, na milost ili nemilost muškim članovima. Jednako tako, nije im se ostavljao prostor za bilo kakvo dizanje glasa protiv postojećih pravila, budući da su znale da bi takav postupak vodio u sigurnu smrt. Bitno je napomenuti kako žene nisu dizale svoj glas samo zbog toga što su znale da bi ih to odvelo u smrt; one također nisu znale kako to da urade, budući da im nije bilo dozvoljeno bilo kakvo razumijevanje postojećeg stanja. Bile su dužne da se uklope u zadane norme i da ih bespogovorno slijede, te da se ni na bilo koji način ne usude da izazovu nezadovoljstvo kod muških članova.

Dolazak islama značit će preokret i na ovom polju. Islam je religija koja propovijeda egalitarnost, zajedništvo i jednakost, te su ove poruke integrisane i u odnos prema ženama, što znači da su značajne promjene donesene i izvršene u odnosu prema ženama, što je vodilo ka njihovom boljem položaju u društvu, zaštiti i jednakosti.

Prihvatanje ovakve postavke društvenih odnosa za mnoge nije bilo jednostavno te nisu vidjeli značaj u prihvatanju žena kao ravnopravnih članica zajednice te je bilo potrebno mnogo truda kako bi i one postale vidljive i prihvaćene u društvu ili plemenu iz kojeg su poticale.

Poslanik Muhammed a.s. i prva Objava

Prema islamskom učenju, poslanik Muhammed a.s. je posljednji Božiji poslanik na Zemlji, koji je poslan od strane Boga kako bi sve ljude ujedinio da vjeruju i praktikuju naučavanja islama. Muhammed a.s. potiče iz plemena Kurejš, koje je, kako je rečeno, bilo jedno od vodećih plemena starog arapskog potkontinenta. Muhammed a.s. rođen je 570. godine. Bez roditelja je ostao vrlo rano, te je brigu o njemu preuzeo i vodio njegov amidža, Ebu Talib. U mladosti se Muhammed a.s. istakao kao dobar trgovac te je i oženio trgovkinju Hatidžu. Muhammed a.s. bio je poznat kao veoma pošten i plemenit, te je veliki dio slobodnog vremena provodio u molitvi u pećini Hira. Prema islamskom naučavanju, jednog

dana, 611. godine, u toku molitve u pećini, do Muhammeda je došao melek/anđeo Džibril te mu je prenio poruku od Boga, koja je glasila: “Ikre! - Uči!”. To je, prema vjerovanju, početak Objave Kur’ana, svete knjige kod muslimana te je prva objava od Boga Muhammedu a.s.. U tom momentu, Muhammed nije bio u potpunosti svjestan dešavanja, te neki izvori prenose kako je bio zabrinut za svoje mentalno zdravlje, nesiguran koje korake treba poduzeti. Prva osoba sa kojom je razgovarao bila je njegova supruga Hatidža, koja je povjerovala u ovu priču i u njegovo poslanstvo, te ga je ohrabivala da nastavi dalje govoriti i propovijedati. Uslijedio je period kada je Muhammed a.s. nastavio da propovijeda islam i poruke koje je dobivao od Boga, a koje su sadržane u Kur’anu, svetoj knjizi, te je nastojao da što više ljudi okupi u vjerovanju u jednog Boga i da im približi i u njihov svakodnevni život integriše poruke koje je dobivao.

Kako je ranije rečeno, plemena na arapskom poluotoku bila su razjedinjena te je gotovo svako od njih imalo svoje božanstvo, ili više njih, kojima se klanjalo i od kojih je tražilo uputu i zaštitu. Muhammed a.s. nastojao je ujediniti plemena u jedinstvenu zajednicu te ih povezati vjerom u jednog Boga, kojemu će se svi klanjati i čije će poruke slijediti. Kasnije će zajednica muslimana, na globalnom planu, nositi naziv ummet (umma) i podrazumijevat će sljedbenice i sljedbenike islama, ujedinjene u zajedničkom vjerovanju u jednog Boga, kao i u ostale poruke koje su proizašle iz poslanstva Muhammeda a.s.. Ummet, dakle, ne podrazumijeva povezanost prema teritorijalnoj, rasnoj ili klasnoj pripadnosti, nego podrazumijeva i znači isključivo povezanost po zajedničkoj vjeri u jednog Boga, te su stoga članovi i članice ummeta rasprostranjeni po cijelom svijetu.

Propovijedanje islama, nove religije za paganske arape, koja je podrazumijevala strogi monoteizam, podređenost i predanost samo jednom Bogu, sa kojim nije bilo dozvoljeno porediti bilo koga, nije bio jednostavan zadatak. Neki izvori navode da što je Muhammed a.s. više širio vjerovanje u jednog Boga, to je više rastao pritisak idolopoklonika i to su više bili ubijedeni u ispravnost svog vjerovanja. (Omerbašić, Š. 2010.)

U godinama poslanstva, Muhammed a.s. nailazio je na otpor naroda novoj religiji, te je nerijetko bio u velikoj opasnosti budući da je zagovarao vjerovao u jednog Boga, te je donosio nove poruke od Boga, koje su se odnosile, najprije, na novi sistem vjerovanja, a dalje na uređenje društvenog života i društvenih odnosa, te su vodile ka novoj postavci odnosa između plemena.

U osnovi islama nalaze se jednakost, zajedništvo, pravda, mir i dobročinstvo. Ovakve poruke bilo je veoma teško prenositi među plemenima, naviklim na ratovanje, ubistva i druge krvave sukobe. Poslanstvo Muhammeda a.s. trajalo je 23 godine u kojima je dobiva objave

od Boga, koje su zapisivane i koje su sakupljene u Kur'an, svetu knjigu, nazivaju se sure i čine osnovu islamskog zakona - Šerijata. Kuran'om su regulisana ne samo pitanja koja se tiču religije i ispoljavanja pokornosti Bogu, nego i pitanja koja se tiču društvenog uređenja zajednice, organizacije svakodnevnog života, kao i uspostave mirnih i dobrih odnosa među pojedincima_kama, ali i među većim grupama.

Dakle, Kur'anom je regulisan kako duhovni, tako i svjetovni život, te su poruke u njemu univerzalne i služe kao vodilja muslimankama i muslimanima pri uređenju njihovog svakodnevnog života. Također, u Kur'anu su propisani načini kojima se izražava i ispoljava pokornost Bogu, te su propisane nagrade i kazne za one koji se (ne) drže propisanih pravila i zakona. Objava je, dakle, trajala 23 godine, od kojih je 13 godina trajala u Mekki i 10 u Medini. Vrijedi napomenuti kako je, zbog čestih napada idolopoklonika, Poslanik a.s. bio primoran preseliti u Medinu i tamo nastaviti propovijedanje islama i njegovih zakona. Ovaj prelazak iz Mekke u Medinu u islamskom naučavanju je poznat kao Hidžra, te se od nje računaju godine po islamskom, lunarnom kalendaru.

U Mekki su objavljene sure koje se tiču vjerskog naučavanja o Bogu, zagrobnog života, morala i vjerskih obreda, dok se sure objavljene u Medini tiču uređenja društvenih odnosa i države. Kur'anom su također propisani načini na koje se religija praktikuje te su propisane obaveze za sve muslimanke i muslimane. Među glavne obaveze spada: izgovaranje kelime - i - šhadeta (koji je osnova ulaska u islama, a kojim se potvrđuje vjerovanje u Božije jedinstvo kao i vjerovanje u poslanstvo Muhammeda a.s.); obavljanje pet dnevnih namaza (molitvi) na onaj način na koji je propisano da se obavljaju; post mjeseca Ramazana (Ramazan je sveti mjesec u islamskom kalendaru te se vjeruje kako je Objava Kur'ana počela upravo u njemu. Post podrazumijeva odricanje od hrane, pića i drugog od zore pa do zalaska sunca u toku ovih mjesec dana); zekat (davanje dijela imovine u korist siromašnijih) te hadždž (hodočašće u Mekku). Pored ovog Kur'anom je propisan niz drugih propisa, pravila i zabrana te je u potpunosti propisan način na koji bi individue trebale da vode svoje živote te je, jednako tako, propisano uređenje društvenog života i zajednice. U fokusu su dobročinstvo, pravda, jednakost, zajedništvo, međusobno pomaganje, saradnja i dobri odnosi, dok su osuđeni pohlepa, podjele, svađe, ružan govor i slično.

Ranije je na više mjesta naglašen i elaboriran integrativni faktor religije, koji je dobro vidljiv na društvenoj strukturi i odnosima u Medini u ovom periodu. Kako su arapska plemena bila razdvojena i kako je svako od njih imalo svoja pravila i načine ponašanja, bilo je potrebno pronaći način kako ih ujediniti te učiniti da funkcionišu kao jedno pleme. Donošenjem Medinskog zakona, Muhammed a.s. uspio je ujediniti plemena, što je

umnogome pomoglo, kako boljoj organizaciji društvenog života, tako i mirnom i postupnom širenju islama i njegovih poruka, te je olakšalo proces prenošenja poruka iz Kur'ana. Zajednica sljedbenika Muhammeda a.s. koja je tada nastala nazvana je umma (ili ummet) te danas, kako je navedeno, zajednica svih muslimana nosi ovaj naziv te podrazumijeva sve one koji vjeruju u jednog Boga i slijede put Poslanika a.s.. Ovime je također utemeljena solidarnost u društvu i to ne na osnovni krvnog srodstva,porijekla, niti društvenog statusa, nego isključivo na osnovi zajedničke vjere.

Nakon smrti Poslanika došlo je do ponovne podjele među tadašnjim muslimanima i muslimankama. Kako je rečeno u Kur'anu i kako vjeruju sljedbenici i sljedbenice islama, Muhammed a.s. je posljednji Božiji poslanik, koji je poslan svim ljudima, te se poslije njega neće pojaviti niko sa istom misijom. Konflikt je tada nastao jer nije bilo moguće postići sporazum oko toga ko treba da nastavi predvoditi muslimane. Jedna grupa zastupala je stav kako to treba da bude Abu - Bekr, prvi halifa i nasljednik, dok je druga grupa bila stava da to treba biti Alija. Ove nesuglasice izazvale su podjelu među prvim muslimanima i muslimankama, te su oni koji su vjerovali kako je Abu - Bekr jedini ispravan nasljednik nazvani suniti, dok su oni koji su se zalagali da to bude Alija nazvani šiiti. Danas su to dvije najveće grupe muslimana i muslimanki. Iako je njihovo vjerovanje jedinstveno, postoje izvjesne razlike u praktikovanju religije. Suniti čine većinu pripadnika i pripadnica islama (oko 90 posto), te smatraju kako je Muhammedovo a.s. učenje definitivno završeno za vrijeme njegovog poslanstva, te kako mu se nema šta dodati, nego ga samo treba iskreno slijediti i tumačiti. Šiiti, koji čine ostatak pripadnika i pripadnica islamske vjeroispovijesti, vjeruju u svetost 12 imama, koji su za njih vrhovne religijske i duhovne vođe. (Cvitković, I. 2010.) Do ove podjele došlo je u sedmom stoljeću i zadržala se sve do danas.

Izvori islamskog prava i njihov značaj u svakodnevnom životu

Islamsko pravo nosi naziv šerijat. U slobodnom prevodu šerijat znači “put koji treba slijediti”. (Mashhour, A. 2005.) Šerijatom su propisana pravila ponašanja, specifični moralni zakoni, uređenje zajednice te su predstavljene detaljne smjernice o tome kako urediti vlastiti život i kako doprinositi boljem funkcionisanju zajednice. Šerijat predstavlja put kroz koji je moguće postići Božije zadovoljstvo te osigurati sebi dobar život na oba svijeta. Šerijat također uključuje odredbe o temeljnim vjerskim sadržajima i vjerskoj praksi, a također obuhvata i aspekte vjerske etike. Srž šerijata je veoma složena i zahtjevna za stvaranje i tumačenje normi. (Mathias, R. 2021.)

Osnovna načela šerijata saglasna su sa osnovnim porukama islama te se tiču promicanja jednakosti, pravde, milosti, saradnje i drugih pozitivnih društvenih pojava. Jedan od osnovnih ciljeva šerijata ogleda se u uspostavljanju i promicanju pravde i drugih poruka iz Kur'ana.

Šerijat se interpretira na različite načine, što vodi ka formiranju različitih škola mišljenja, od kojih svaka sama za sebe bira na koji način će u svakodnevnom životu sprovoditi poruke i zakone šerijata. Iz ovoga se da zaključiti kako religija društvu pruža osnovne smjernice oko toga kako da uredi svoje funkcionisanje, ali društva sama biraju koja će načela prihvatiti i po kojima će se vladati, a koja će odbaciti kao suvišna.

Zajednice i društva sama interpretiraju i prilagođavaju religijske poruke te dalje utiču na inkorporiranje religijskih poruka u svakodnevni život. Šerijat predstavlja ukupnost normi i zakona koji su propisani muslimankama i muslimanima. U šerijatu postoji jasna razlika između dijela koji se odnosi na religiju (odnos prema Bogu, drugom svijetu i slično) i dijela koji se tiče uređenja života na zemlji. Religijske komponente smatraju se nepromjenjivim, ali ipak zahtijevaju tumačenje, u cilju boljeg razumijevanja poruka, pravila i zakona.

Obzirom da se šerijat različito razumijeva i interpretira u različitim društvima i zajednicama, razvijena je znanost - fikh - koja se bavi proučavanjem, razradom, klasificiranjem i definisanjem šerijatskih normi i pravila, kao i njegovog uključivanja u svakodnevni život. Također, sunniti i šiiti imaju svoje zasebne interpretacije šerijatskih zakona, te ih prema svojim tumačenjima i razumijevanjima uključuju u život zajednice.

Četiri su glavna izvora islamskog prava, od kojih svaki na jedinstven način uređuje odnose u društvu i zajednici te doprinosi boljem funkcionisanju zajednica.

Prvi od njih jeste Kur'an. Kako je već navedeno, Kur'an predstavlja svetu knjigu u islamu, za koju se vjeruje da je objavljena od strane Boga Njegovom posljednjem poslaniku Muhammedu a.s.. U Kur'anu su sadržana različite poruke, pravila ponašanja, upute za različite društvene situacije, kao i preporuke o tome kako urediti društvo i zajednicu. Propisane su nagrade za one koji se budu držali pravog puta, kao i kazne za one koji poreknu Božiju riječ. Kur'an je nastajao kroz poslanstvo Muhammeda a.s. i smatra se izvornom Božijom riječju te je slijeđenje propisa sadržanih u njemu osnova pripadnosti islamu. U Kur'anu su sadržane univerzalne poruke za sve ljude, a glavne poruke na koje se nailazi njegovim pažljivim iščitavanjem pozivaju na mir, toleranciju, saradnju, jedinstvo i egalitarnost.

Drugi izvor šerijata jeste hadis ili sunnet, odnosno, riječi i praksa poslanika Muhammeda a.s., za kojeg se vjeruje da je na najispravniji način živio poruke iz Kur'ana. U

cilju boljeg razumijevanja nekih islamskih propisa, pažnja se obraća na hadis ili sunnet te se postupa na način na koji se vjeruje da bi Poslanik postupio u određenoj situaciji. Naravno, obzirom da u islamskom naučavanju niko nije ravan Bogu, bitno je naglasiti kako ni hadis ni sunnet nemaju istu težinu kao Kur'an, ali su važan izvor koji služi za bolje i cjelovitije razumijevanje kur'anskih poruka. Također, bitno je razlikovati ova dva pojma.

Hadis se primarno odnosi na ono što je Poslanik a.s. govorio ili je šutnjom odobrio, a što se tiče različitih životnih ili društvenih situacija te što je preporučio da se čini u nekima od njih. Njegov govor sakupljen je u različite zbirke hadisa te služe kao orijentir muslimanima u situacijama kako nisu sigurni kako postupiti. Zbirki ima više i neke od njih su veoma vjerodostojne (misli se na lanac prenosilaca Poslanikovih riječi, koji je nekada od ljudi koji su mu bili bliži i koji su sa njim provodili više vremena, a nekada je od ljudi koji mu nisu toliko bliski pa su samim tim neki od njih manje vjerodostojni). Poslanikovo a.s. ponašanje ostalo je uzor za ispravno vladanje muslimankama i muslimanima sve do danas, te sunnet i hadis nisu izgubili na značaju.

Sunnet se odnosi na praksu i u slobodnom prevodu znači put ili stazu, a u najširem smislu označava način na koji se Poslanik a.s. ponašao u različitim društvenim prilikama. Ovaj izvor šerijata je veoma bitan za muslimanke i muslimane te predstavlja veoma značajan oslonac za razumijevanje islama u cjelini.

Idžma je treći izvor šerijatskog zakona, a predstavlja konsenzus ili dogovor između islamskog ummeta oko određenih pitanja. Dogovor obično postižu oni koji su se školovali na temu islamskih vjerskih propisa te, tumačenjem određenih pravila, izvode zaključke za djelovanje u skladu sa principima islama.

Kijas predstavlja četvrti izvor šerijatskog prava i odnosi se na izvođenje zaključaka, pravila i normi na osnovu Kur'ana i hadisa. Zaključke izvode imami ili muftije, a nazivaju ih fetvama te predstavljaju detaljno objašnjenje nekog pitanja. Njima se pomaže vjericama i vjericima da bolje i jasnije razumiju određeni zakon te da ga lakše primjenjuju u svakodnevnom životu.

Sva ova četiri izvora skupa čine jednu cjelinu te olakšavaju vjericima i vjericama ponašanje koje će biti u skladu sa propisima islama. Ovim propisima, kako je ranije rečeno, uređeni su različiti društveni događaj i situacije te je propisan jedinstven moralni zakon za sljedbenice i sljedbenike islama.

U ovom radu poseban akcenat će biti na pravima i propisima koji se odnose na žene, te će se nastojati demistificirati uloga žene u islamu, polazeći od premise da je žena zaštićena islamskim pravom, čime se nastoje razbiti predrasude o islamu po ovom pitanju.

Žena u islamu

Kako je ranije rečeno, pojava islama na arapskom poluotoku donijela je brojne promjene, koje su se u velikoj mjeri ticale uređenja društvenih odnosa, smanjenja segregacije među društvenim skupinama, kao i potenciranje odnosa koji podrazumijevaju egalitarnost, zajedništvo i pravdu. Islam podrazumijeva ujedinjavanje ljudi isključivo na temelju zajedničkog vjerovanja, pri čemu zanemaruje razlike u porijeklu, bogatstvu, društvenom statusu i slično. Ipak, ono što je bitno naglasiti jeste da islam pruža smjernice za inkluzivno djelovanje, međutim, društva sama za sebe biraju koje će smjernice prihvatiti i od njih učiniti društvene norme, a koje će zamariti i odbaciti. Također je bitno reći kako društva sama interpretiraju određene svete poruke te ih u skladu sa svojim zahtjevima i željama uključuju u svakodnevni život, prilagođavajući ih određenim prilikama. Dakako, običaji i tradicija jednog društva znatno utiču na to kako će religijski tekstovi biti interpretirani i uključeni u svakodnevnicu te određuju koliki će uticaj imati na uređenje društvenih odnosa i prilika. Nekritično prihvatanje tradicionalnog naslijeđa u ovom smislu dovodi do izgradnje odnosa moći i podčinjenosti te usporava društveni progres.

Kada se posmatraju trenutne društvene situacije koje u fokus stavljaju ženu i islam, islam i feminizam djeluju kao sušte suprotnosti koje nije moguće povezati na bilo koji način. Iz tog razloga, dolazi do razvoja feminističke kritike androcentrične teologije - koja u centar izučavanja stavlja muškarca - te koja nastoji da religijske tekstove protumači i inkorporira u svakodnevni život na način koji će biti koristan za muškarce. Ovakva kritika nastoji pozvati na integralno iščitavanje svetih spisa kao i na njihovo tumačenje, u skladu sa vremenom i društvenom situacijom, podsjećajući na univerzalnost tekstova te dajući na značaju svim društvenim grupama, nastojeći razumjeti stvarnu poruku teksta kao i njeno izvorno značenje.

Nije rijedak slučaj niti u teoriji niti u praksi da se inferioran položaj žena u društvu pravda religijom, u ovom slučaju - islamom, čime se želi legitimizirati ovakav položaj i uputiti na to da je inferioran položaj žena predeterminisan, kao i da je dio većeg zakona od društvenog. Feministička kritika stoga želi objasniti kako povrjeđivanje prava žena nije povezano sa islamskim pravom (kao niti sa pravom bilo koje druge religije u njenom izvornom smislu), nego je produkt patrijarhalne kulture, koja u središte stavlja muškarca i njegov dobar položaj, a svjesno i namjerno degradira položaj i ulogu žene. Profesorica Spahić – Šiljak u jednoj od svojih studija naučava kako je nužno identificirati diferencijalne načine na koje se žena, feminizam i religija međusobno konstruišu i povezuju. (Spahić - Šiljak, Z. 2012.) Ovime je ukazala na značaj povezivanja ove tri kategorije, ali je također nastojala

pomiriti pojmove koji danas djeluju kao nespojivi, a to su identiteti vjernice i feministkinje, o čemu će biti više riječi u nastavku. Također, profesorica Spahić - Šiljak ističe kako se nerijetko dešava da se povezivanje islama i feminizma smatra svojevrsnim napadom na islam te se pokušaji etabliranja feminizma smatraju novotarijom i zabudom. (Spahić - Šiljak, Z. 2012.)

Feministička teorija i kritika nerijetko se povezuju sa novim religijskim pokretima, odnosno, zanemaruje se činjenica da su u srži islama jednakost i pravda te da je stoga ova teorija nužna kako bi se islam (ali i druge religije) ispravno razumjele te kako bi se prikazala njihova progresivna slika. Jednako tako, zadatak i cilj feminističke kritike i teorije jeste pokazati kako tumačenje religijskih spisa, u toku kojeg se pažnja posvećuje ravnopravnom položaju žena, nije napad na religiju, niti vodi ka poricanju poruka svetih tekstova.

Islamske feministkinje predstavljaju izazov retradicionalizaciji, akcentirajući nužnost pravilnog iščitavanja i razumijevanja svetih tekstova. Jedna od istaknutih islamskih feministkinja, Amina Wadud, kroz svoj angažman nastoji upozoriti kako su kur'anski tekstovi iznad društvene tradicije te da, imajući to na umu, nužno je prije uzimati u obzir ono što stoji u Kur'anu, a ne ono što društvo tumači, shodno svojim idejama idealnih društvenih odnosa.

Dakle, prilikom određivanja društvenih normi, na temelju religije, što je čest slučaj u tradicionalnim društvima, akcenat treba biti na stvarnim porukama tekstova, kao i na njihovom univerzalističkom i kontekstualnom proučavanju i razumijevanju, a ne na prilagođavanju religije željama društva. Religiju treba razumijevati onakvom kakva zaista jeste, a ne kakvom bi je društvo željelo učiniti i na taj način je zloupotrebljavati zarad partikularnih ciljeva.

Autori i autorice koji pozivaju na ispravno razumijevanje religije, upozoravaju na nužnost holističkog pristupa. Holistički pristup, dakle, podrazumijeva posmatranje različitih dijelova kao jedne cjeline, koji se zasebno izučavaju i razumijevaju. Imajući to na umu, naglašava se kako kur'anske poruke nisu limitirane samo na vrijeme i situacije u kojima su objavljene, nego ih treba razumijevati u širem kontekstu, budući da su kur'anske poruke univerzalne i odnose se na sve ljude i vremena te je stoga nužno kontekstualno ih razumijevati. Ovakvo tumačenje, dakle, podrazumijeva znanje konteksta u kojem je tekst objavljen, obraćanje pažnje na gramatičke kompozicije poglavlja obraćanje pažnje na univerzalnost svetih tekstova. Posebno je važno naglasiti gramatičke kompozicije. Budući da je Kur'an zapisan na arapskom jeziku, veoma su važni njegovi prevodi. Arapski jezik je veoma specifičan i kompleksan te određene riječi mogu imati više prevoda u različitim

jezicima. Stoga se nerijetko dešava da prevodioci i interpretatori Kur'ana određene riječi i izraze prevode na način da je prilagođavaju zahtjevima i normama društva te na taj način doprinose jačanju segregacije i hijerarhizacije.

Ono što je dodatno poražavajuće jeste da takva praksa sve do danas te se i u savremenom svijetu gotovo svakako nailazi na ovakve pojave. Dakle, pod krinkom religijskih spisa i poruka, bez bilo kakvog kritičkog i univerzalističkog promišljanja istih, degradira se položaj i uloga žene u društvu, te se žena shvata kao drugost, kao subjekat koji nema moć te kao sporedna figura društvenog života, oslobođena djelovanja u javnoj društvenoj sferi, osuđena na zadatke i uloge koje su joj ranije nametnute. Zbog toga je nužna rekonstrukcija narativa i konteksta u kojima su sveti tekstovi objavljeni. Tek na taj način moguće je njihovo ispravno razumijevanje. Stoga je cilj ovog rada da ukaže na nepravilnosti koje su nametnute u očekivanjima od strane patrijarhalnih društava te da ukaže na nužnost ravnopravnog položaja svih društvenih skupina. Obzirom na neupitnu ulogu religijskih naučavanja u ovim procesima, kao i na činjenicu da se ista nerijetko iskrivljuju i shvataju van konteksta, što olakšava njihovu prilagodbu patrijarhalnim načelima, u narednim poglavljima bit će elaborirane promjene koje su nastale na arapskom poluotoku pojavom islama na njemu.

Kompatibilnost islama i feminizma

U literaturi postoji veliki broj debata i rasprava koje se tiču odnosa islama i feminizma, kao i njihove (ne)kompatibilnosti. Ovim pitanjem bave se društvene znanosti nastojeći na najbolji mogući način dekonstruisati njihov odnos, povezanost, kao i uticaj na razvoj društava. Rasprava o povezanosti islama sa feminizmom relativno je nova te svoj razvoj doživljava oko 1970. godine kada započinje promovisanje ovog pitanja sa kojim se javlja značajan broj žena koje svojim radom nastoje pokrenuti debatu na ovu temu te podstaći promjenu postojećeg stanja.

Iako je značajniji broj tekstova koji se bave dokazivanjem toga kako islam i feminizam ne idu zajedno, u novijoj literaturi islamskih feminista i feministkinja nailazi se na antitezu ovom stavu, te se razvijaju rasprave i debate koje nastoje prikazati kako su islam i feminizam kompatibilni te kako ne postoji ništa sporno kod izučavanja islamskog feminizma. Jednako tako, u posljednjim godinama veliki broj društava nastoji da se otisne ka što je moguće egalitarnijim društvima te je stoga veoma važno posvetiti pažnju izučavanju i ovog pitanja, kako bi se otkrili instrumenti kojima se ova dva pojma mogu dovesti u pozitivnu vezu.

Brojni su razlozi koji su doveli do pokretanja ovog pitanja, kao i do njegovog etabliranja u znanstvenu i akademsku raspravu, a neki od njih zasigurno bi se mogli ticati detaljnijeg proučavanja religije, tradicije, kao i onoga što se u različitim društvima smatra zajedničkim normama i zajedničkim sistemom vrijednosti. Također, napredak u obrazovanju probudio je želju za detaljnijim i jasnijim razumijevanjem velikog broja pojava, od kojih je jedna i odnos religija i feminizma; odnosno; u ovom slučaju - odnos islama i feminizma kao i njihova uloga u društvu te uticaj na razne druge procese i pojave.

Rast egalitarnosti u društvu dovodi i do ponovnog promišljanja rodni uloga te je i u tu svrhu značajno proučavanje odnosa religije i rodni uloga, budući da je, kako je već naglašeno, veliki broj rodni uloga proizašao iz tumačenja religijskih spisa. (Boehnke, M. 2011.)

Iako tradicionalna društva u velikoj mjeri još uvijek slijede obrasce i norme koje podrazumijevaju superiornost muškaraca, čime omogućavaju dugovječnost patrijarhata na raznim nivoima, autori i autorice zainteresovani za ovu temu, nastoje dekonstruisati i ponovo promisliti rodne uloge te pridonijeti rušenju davno kreiranih normi i olakšati uvođenje novih, koje će podrazumijevati pravedniji pristup svim društvenim grupama. Također, nastoje uputiti na važnost prilagodbe društvenih normi i pravila savremenom dobu, čime pozivaju odmicanje od tradiciionalnih pretpostavki, koje su koncentrisane na ranije elaborirane uloge i norme.

Autori i autorice koje nastoje elaborirati stav prema kojem su islam i feminizam u pozitivnom odnosu, svoju elaboraciju počinju prikazom promjena koje su nastale u paganskom arapskom društvu dolaskom islama. Ove promjene mahom se tiču poboljšanja položaja žena, borbe za prava žena, kao i promjenama koje nastaju u cjelokupnoj društvenoj slici i postavci odnosa, budući da se žene pojavljuju kao ravnopravne sudionice u javnom društvenom životu. O ovim promjenama bit će više riječi u nastavku teksta, te će biti detaljnije objašnjene.

Kao što je ranije rečeno, značajan broj autorica i autora koji se bave izučavanjem islama sa feminističke tačke gledišta, pozivaju na univerzalističko čitanje i tumačenje svetih spisa; tumačenje koje će na umu imati i ženu, njenu ulogu u društvu kao i položaj žene u javnom društvenom životu. Islamski feministi i feministice zagovaraju društvenu ravnopravnost i egalitarnost te se suprotstavljaju patrijarhalnim principima uređenja porodice i društva, budući da ovi principi nisu u skladu sa islamskim učenjem iz razloga što islam promiče ideju jednakosti i ravnopravnosti dok patrijarhat podrazumijeva inferiornost i hijerarhiju. S tim u vezi, podsjećaju i upućuju na brojne Kur'anske narative kojima potvrđuju

egalitarnu viziju rodnih uloga u islamu, dodatno akcentirajući činjenicu da ni nagrada niti kazna u islamu ne dolaze na osnovu roda ili spola, nego na osnovu različitih drugih faktora.

Također, jedan od načina na koje je moguće sprovođenje istinskih poruka svetih spisa, koje će otežati instrumentalizaciju religije, jeste korištenje inkluzivnog jezika prilikom prevođenja tekstova. Jezik i jezičke zamke igraju veliku ulogu u ovom procesu te se tako prevodi prilagođavaju već povlaštenim skupinama u društvu. Kako se u literaturi navodi, prilikom prevođenja tekstova, važno je razumjeti da su oni upućeni svim ljudima, a ne samo muškarcima te je i prevod potrebno vršiti u tom smjeru, dozvoljavajući da se u prevodu nađu i potrebe žena. (Bakhshizadeh, M. 2018.)

Iz ovoga proizilazi kako ove teorije kritikuju tumačenja koja u centar stavljaju isključivo muškarca i njegove potrebe te prilagođavaju tumačenje svetih spisa potrebama muškaraca, čime dovode do devalviranja uloge i značaja žene u društvu, što dodatno potiče ustoličenje patrijarhata i njegovu dominaciju društvenim životom. Iako je napredak društava evidentan u nebrojenim segmentima, povratak patrijarhatu, kao i definisanje novih oblika patrijarhalne opresije, otežavaju procese emancipacije žena. U novim oblicima patrijarhata, razvijene su i različite nove strategije koje potkopavaju rodnu ravnopravnost, čime neminovno utiču na slobodu žena (Spahić - Šiljak, Z. 2020.). U literaturi se čini izvjesnim da su stoljeća borbe za prava žena naišla na otpor u savremenom dobu te su vidljivi obrasci vraćanja na ranije strukture i odnose u društvu. Naročito je interesantno kada su ovakve pojave objašnjenje i legitimizirane naučavanjima bilo koje od velikih svjetskih religija, naročito monoteističkih.

Nastojeći objasniti ulogu religije u formiranju društvenih odnosa prema patrijarhalnoj matrici, veliki broj autora i autorica posvetio se demistifikaciji religijskih spisa. Ovakve studije sprovedene su za velike svjetske religije, među kojima je i islam. Bitno je naglasiti kako se patrijarhat u velikom broju slučajeva i izvora neupitno vezuje za islam. Ova zanimljiva i u mnogim aspektima štetna pojava može se objašnjavati iz različitih perspektiva, ali je za potrebe ovoga rada ipak važnije prikazati stvarnu povezanost islama i feminizma i njihovu oslobođenost okova patrijarhata. Također, bitno je napomenuti kako se patrijarhat iskazuje u različitim formama i oblicima te je višeslojan problem. Ipak, najčešće poprima i najčešće se razumijeva kao dominacija muškaraca nad ženama na različitim poljima društvenog organizovanja i djelovanja.

Kako je ranije na više mjesta rečeno, u islamu ne postoji nadmoć muškarca nad ženom, niti obrnuto. Iz riječi poslanika Muhammeda a.s., koje služe kao vodilja velikom broju sljedbenika i sljedbenica islama, izvlače se poruke koje upućuju na to da ljudi razlikuju

na osnovu toga koliko dobrog čine na svijetu, a ne na osnovu roda, spola ili bilo koje druge irelevantne društveno konstruisane kategorije. Imajući ovo na umu, veoma zabrinjava poistovjećivanje islama i patrijarhata, imajući na umu kako patrijarhat zagovara nadmoć muškaraca na ženama. Budući da ne postoje izvori kroz koje je vidljivo davanje prednosti muškarcu u odnosu na ženu, realno je zaključiti kako je ovakva praksa rezultat parcijalnog, nejasnog i nekontekstualnog tumačenja i iščitavanja svetih spisa. Jednako tako, imajući na umu činjenicu kako društvo određuje norme i pravila, lahko je zaključiti kako samo društvo ima najviše uticaja na to kojim će normama i pravilima dopustiti da postanu mjera i okosnica normalnog, a koje će proglasiti devijantnim.

Iako je iz pravilnog i cjelovitog iščitavanja svetih spisa jasno kako ne bi trebale da zažive norme koje produciraju hijerarhiju na osnovu roda, to se ipak dešava. Dodatna pojava koja neminovno prati ovu jeste da se bilo kakvo uvođenje feminizma u islam smatra novotarijom te ga se grubo odbacuje, vjerujući kako je islam i feminizam nemoguće povezati. Budući da je već objašnjeno kako su islam i feminizam u neminovnoj vezi, može se zaključiti kako nije riječ o nemogućnosti povezivanja ova dva pojma, nego je na sceni manjak želje i interesa za njihovo povezivanje i oživljavanje u praksi. Nažalost, nužno je naglasiti kako ova praksa još uvijek traje te je evidentna i u bosanskohercegovačkom društvu, gdje se, na temelju religijskih spisa i normi određenih tradicijom, podrazumijeva inferioran položaj žene, što rezultira u njenoj podzastupljenosti u javnom društvenom životu, čime se njena uloga svodi na ulogu kućanice. Kako je već rečeno, uvođenje feminizma u islam, smatra se novotarijom te ga se stoga neminovno odbacuje. Ovakav je slučaj i u bosanskohercegovačkom društvu, gdje se odbacivanje tradicionalnih premisa vezanih za odnos prema ženama smatra anuliranjem prirodnog poretka stvari.

Sama činjenica kako se inferioran položaj žena, jednako kao i njihova podzastupljenost, smatraju prirodnim poretkom, dovoljno govori o tome koliko u javnom prostoru postoji kontrole žena u smislu da njihovo istupanje u javni društveni život biva shvaćeno kao devijacija, u tradicionalnom bosanskohercegovačkom društvu - kao sramota, budući da je za žene rezervisan privatni život, odvojen od bilo kakvih premisa javnog, a razlog za ovo jeste prilagođavanje i iskrivljavanje svetih poruka na način koji će dovesti do smještanja žene u sferu doma i porodice.

Iako je iz izvora islamskog prava vidljivo kako u islamskoj tradiciji postoji osnova za rodnu ravnopravnost, i dalje se radije koriste tumačenja tekstova koja jačaju hijerarhijski model uređenja rodni uloga u društvu.

Različiti reformistički pokreti upozoravaju i upućuju na potrebu prepoznavanja značaja žena te s tim u vezi nastoje razbiti postojeće predrasude o inferiornosti žena. Ovim pokretima nastoji se prikazati žena kao ravnopravna članica društva te se razvijaju različite metode kroz koje je moguće olakšati ovaj proces. Također, ovi pokreti naučavaju kako ravnopravnost žene nije u suprotnosti sa osnovnim islamskim postulatima te nastoje promovirati egalitarno tumačenje islama prema kojem su pitanja pravde i jednakosti esencijalna za razvoj društava u kojima preovladava islam.

Nastojeći objasniti kako žene ne trebaju biti izdvojene iz javnog društvenog života, feministička kritika upućuje na uništavanje onih oblika tradicionalne baštine koji su doveli do ovakvog stanja. Iako će se neupitno veliki broj ljudi pozvati na tradiciju svog društva, koje dopušta i omogućava ovakav status žena, feministička kritika će upozoriti na to kako društva sama kreiraju tradicionalne obrasce, te će pozvati na kreiranje novih tradicija, koje će na umu imati i ženu i njen ravnopravan položaj u društvu, ovaj put vodeći se zaista religijskim spisima i njihovim porukama, a ne njihovim parcijalnim i površnim tumačenjima. Ovime će doći do cjelokupnog društvenog napretka, budući da će veći broj članova i članica biti uključen u djelovanje, što će poboljšati integraciju i inkluziju.

Jednako tako, u cilju produblivanja rasprave ove rasprave, dobro je podsjetiti se kako patrijarahat podrazumijeva dominaciju i hijerarhizaciju, što nije u osnovi naučavanja niti jedne od velikih monoteističkih religija, pa tako ni islama. Kako je već naglašeno, islam podrazumijeva jednakost i ravnopravnost, te se ovi termini vezuju za osnovne izvore islamskog zakona - Kur'an i hadis, što su također neki od osnovnih postulata feminizma te se i ove činjenice mogu koristiti u svrhu elaboracije teze koja tvrdi kako su feminizam i islam u skladu, a ne u suprotnosti, te kako ravnopravan tretman svih društvenih skupina nije novotarija niti je izmišljen sa ciljem podričanje uloge religije u društvu niti sa ciljem obesmišljavanja ili banaliziranja religijskih poruka, iako kulturološke i tradicionalne pretpostavke nastoje tako prikazati, čime nastoje umanjiti značaj i ulogu žene, pozivajući se, nepravedno, na religijske spise. Feminizam u islamu može predstavljati izazov tradicionalizaciji te je i to jedan od razloga zašto ga se odbacuje i smatra nepriličnim.

Imajući na umu činjenicu kako je religija veoma bitan faktor stabilizacije i integracije života, bitno je naglašavati ranije navedene elaborate kompatibilnosti islama i feminizma, ali i drugih religija i feminizma. Nije strano kako je religija jedan od glavnih faktora koji utiču na oblikovanje odnosa i uloga u društvu, te je to razlog više za pravilno i kontekstualno tumačenje svetih tekstova, budući da je to jedan od načina postizanja boljih i egalitarnijih društava. Iako je ranije zvučalo nemoguće, danas se može jasno pretpostaviti kako se borba

protiv patrijarhalne dominacije može voditi i na ovaj način te se na različite načine može doprinijeti promjenama koje će dovesti do ponovnog kreiranja i postavljanja uloga u društvu. U tu svrhu, sve je veći broj vjerskih vođa koji se zalažu za ovakvo razumijevanje religije te nastoje dekonstruisati svete spise i prenijeti njihove poruke na najbolji mogući način. Bitno je naglasiti kako u tradicionalnim društvima religijske vođe neupitno igraju neke od najvažnijih uloga kada je riječ o uspostavljanju društvenih normi te je s toga veoma bitno da su oni prepoznati kao nosioci vrijednosti pravde i jednakosti te da zagovaraju stvarne, a ne društveno kreirane i nametnute obrasce ponašanja.

Također, važno je podsjetiti kako kroz historiju postoje različiti dokazi koji upućuju na neupitnu ulogu religijskih vođa u društvenom životu, te je dobro podsjetiti se kako su upravo oni smatrani osnovnom i primjerom inteligencije, čije su se riječi i zakoni smatrali neupitnim i prirodnim. Također, vjerovalo se, a negdje se vjeruje i danas, kako su vjerske vođe nepogrješivi, budući da se smatra kako na najispravniji način učestvuju u praksi provođenja religijskih poruka te tako bez sumnje na najbolji način promiču religijske poruke. Iz ovoga je jasno vidljivo kolika je ustvari uloga religijskih vođa u svakodnevnom životu te je stoga veoma važno da se prepoznaju i etabliraju one vođe koje će propagirati ravnopravnost i jednakost. Jednako je bitno napomenuti kako su u ovom pogledu veliku i značajnu ulogu odigrale i vjerske zajednice, koje su u nekim slučajevima osnov organizacije života, kao i osnov povezivanja i socijalizacije te su poruke koje u njima nastaju i koje se dalje prenose od velike važnosti za organizaciju svakodnevnice. Budući da je povezivanje na osnovu zajedničkog vjerovanja jedno od najbitnijih za tradicionalna društva, neupitno je kako i u religijskim zajednicama treba pozivati na primjere koji ukazuju na kompatibilnost islama i feminizma i koji će pridonijeti boljem razumijevanju religije, jednog od osnovnih faktora povezivanja i socijalizacije.

Veoma je važno naglašavati i pozivati na ispravno tumačenje svetih spisa u javnom društvenom životu tradicionalnih društava, budući da i to predstavlja veoma bitan i efikasan način borbe protiv patrijarahata, ali i drugih negativnih društvenih pojava i obrazaca koji se povezuju ili opravdavaju religijskim naučavanjima. Također, imajući na umu važnost i ulogu religije, veoma je važno znati prepoznati maliciozne pojave i ne dozvoliti njihovo povezivanje i legitimiranje religijom, budući da je to jedan od najsnažnijih i najefikasnijih načina etabliranja tih obrazaca u svakodnevnicu.

Također, budući da je uporište ovih pojava često i u tradiciji, bitno je podsjetiti na centralnu ulogu tradicije u ovim procesima te napomenuti kako moral društva nerijetko proizilazi upravo iz historijskih i tradicijskih pretpostavki te stoga autori i autorice

zainteresovani za ova pitanja ne pozivaju na negiranje tradicije, nego na njeno mijenjanje i prilagodbu novim postavkama.

Kako pojedini izvori navode, tradicija je iskrivila svete tekstove (Kellison, B. (2014.); Shoham, H. (2011.)) i to na način da ih je prilagodila svojim potrebama, iz kojih je isključila određene članove društva; u ovom slučaju - žene. Nastojeći podriti ovu praksu, istaknuta islamska feministkinja Amina Wadud, u svom angažmanu naučava kako su sveti tekstovi iznad bilo koje tradicije te je zbog toga nužno tumačiti ih u kontekstu i smislu u kojem su nastali, umjesto na način koji će zadovoljiti parcijalne potrebe.

Nadalje, bitno je podsjetiti kako se religijske vrijednosti, prenesene i oživljenje u svakodnevnom životu, smatraju zajedničkim vrijednostima te je stoga veoma teško uticati na njihovo mijenjanje ili suzbijanje njihovih djelovanja. Uzimajući u obzir ranije napisano, ne iznenađuje činjenica da te "zajedničke vrijednosti" nerijetko podrazumijevaju po društvo, zajednicu i njihov razvoj negativne pojave te je to razlog više zašto je važno znati prepoznati ih i boriti se protiv njih na ispravan način. Također, iz ovih zajedničkih vrijednosti nerijetko nastaju i zajednički moralni zakoni i načela te se određuju društvena normalnost i devijantnost, jednako kao i osude i kazne za nepoštivanje normalnosti.

Na kraju, treba napomenuti kako diskriminacija žena prisutna u gotovo svim društvima, samo na različite načine, a oblici obespravljenosti zavise od kulturološkog konteksta. Također, iako povezivanje feminizma i religije zvuči kao oksimoron, postoje načini na koje je moguće dokazati i prikazati suprotno te je njima moguće iskorisiti religiju u svrhu odbrane feminizma, imajući na umu činjenicu kako i religije i feminizam pozivaju na poštivanje prava svake od individua te poštivanje njihovog integriteta i intelektualnih mogućnosti. (Suljić, N. 2017.) Dakle, niti jednu od religija ne treba posmatrati dijelom problema za objašnjene odnose u društvu; problem je mnogo češće i sigurnije u ljudima koji imaju monopol da tu religiju tumače i da od nje formiraju i distribuiraju odgovarajuću sliku. Stoga je nužan susret religije i feminizma, kako bi se dekonstruisalo patrijarhalno učenje te kako bi se krenulo ka izgradnji boljih i pravednijih društava.

Promjene koje nastaju u položaju žena dolaskom islama na arapski poluotok

Kako je objašnjeno ranije, prije pojave islama, arapski poluotok bio je obilježen politeizmom, brojnim kipovima i totemima kojima su se tadašnji stanovnici klanjali, očekujući zaštitu, opskrbu te pobjedu u brojnim ratovima koji su vođeni između razjedinjenih plemena. Uloga i položaj žene nisu bili nimalo jednostavni. Prema ženama se odnosilo

izuzetno nehumano i degradirajuće te nisu bili rijetki slučajevi prodaje žena u zamjenu za određena prirodna dobra. Iako pojedini izvori govore o tome kako su žene koje su pripadale višem društvenom staležu uživale određena prava i kako kazne za njih nisu bile rigorozne, nužno je naglasiti kako su ovakve pojave ipak tek izuzetak od pravila, te je mnogo veći broj izvora koji govore o tome kako je uloga žene u tadašnjem društvu bila nadasve zanemarena te kako se odnosila isključivo na privatni život zajednica i plemena, sa fokusom na rađanje muških potomaka, kao i na obavljanje svakodnevnih zadataka. Žene nisu imale pravo da na bilo kakav način započnu borbu za poboljšanje svog položaja, kao niti da ukažu na nepravdu sa kojom su se suočavale.

Islam se na arapskom poluotoku pojavljuje u sedmom stoljeću nove ere i sa sobom donosi brojne promjene koje se odnose na uređenje društvenog života zajednice. Promjene su vidljive na gotovo svakom polju društvenog organizovanja te su tako već u prvom stoljeću pojavile islama, formirane različite škole mišljenja koje su, na temelju islama, nastojale poboljšati položaj žene u društvu. Jedna od specifičnosti islama jeste da ljude povezuje u zajednice najprije na temelju zajedničkog vjerovanja, ostavljajući po strani druge razlike, kao što su one u bogatstvu ili u društvenom položaju. Prema islamskom naučavanju, svi su ljudi braća i sestre ukoliko su ujedinjeni u vjerovanju u jednog Boga.

Kur'anske objave i poruke daju viziju žena i muškaraca koji imaju jednaka prava i dužnosti te očekivanja od njih nisu uspostavljena na temelju njihovog roda ili spola.

Kako je ranije rečeno, širenje islama na arapskom poluotoku u doba politeizma i duboke ubijedenosti u postojanje više bogova, nije bio lahak zadatak te su na tom putu postojale brojne prepreke budući da je ljudima tada trebalo prenijeti ideju vjerovanja u samo jednog Boga, kojem će se pokoravati i čije će zakone slijediti. O islamskom zakonu bilo je riječi ranije, a u nastavku će pažnja biti posvećena na one dijelove zakona koji tretiraju položaj žene u društvu.

Osnovne društvene promjene

Budući da je islam sa sobom donio ideju vjerovanja u samo jednog Boga, žene i muškarci koji su prihvatili ovakvo vjerovanje morali su se odreći ideje da je žena muškarčeva robinja, što je bio značajan korak naprijed ka postizanju iole egalitarnog društva. Ranije je žena u nekim plemenima smatrana robinjom muškarcu, te je bila dužna da mu se klanja i da ispunjava njegove zahtjeve. U suprotnom, muškarac je imao pravo sa njom postupiti onako kako želi, a kazne su nekada znale biti veoma surove i teške. Strah od kazne vodio je žene do

novih nivoa podčinjenosti, što je dodatno degradiralo njihovu ulogu u društvu te je vodilo ka dodatnom zatvaranju žena u privatni život plemenske zajednice. Budući da islam zabranjuje klanjanje muškarcu te generalno zabranjuje bilo kakav oblik podčinjenosti drugom ljudskom biću, ovakvi običaji i praksi se zabranjuju i zaboravljaju, te se žena posmatra ravnom muškarcu u ovom pogledu, što značajno utiče na poboljšanje njenog cjelokupnog položaja u društvu. Jednako tako, ovo predstavlja značajan i nezanemariv korak naprijed kod poboljšanja ostalih prilika u društvu, a koje su povezane sa položajem žene. Žena sada dobija na značaju te polahko počinje proces integrisanja žene u javni društveni život.

Briga prema ženskoj djeci

Ranije je rečeno kako je jedna od praksi paganskih arapa bila i ta da zakopavaju žensku novorođenčad te da favoriziraju mušku djecu, kao i da od žena očekuju da rađaju isključivo muške potomke. Dobiti muškog potomka značilo je povećanje statusa u društvu te je vodilo ka osjećaju priznatosti, značaja i važnosti dok je rođenje ženskog djeteta povezivano sa sramotom za roditelje te je tretirano kao nesretan slučaj. (Jurić, A. 2017.)

Dolaskom islama promijenjena je i ova praksa, budući da je zabranjeno da se ovako postupa sa bilo kojim živim bićem. S tim u vezi, arapi koji su prihvatili islam odrekli su se ove prakse te su počeli da na jednak način tretiraju mušku i žensku djecu. Put do ovoga nije bio jednostavan budući da je ova praksa, nažalost, bila zaživjela kod velikog broja plemena te je predstavljalo značajan izazov odvići ih od iste. Ipak, Muhammed a.s. obećao je nagradu (džennet) onima koji budu ravnopravno postupali prema svojoj ženskoj djeci i koji ne budu favorizirali sinove u odnosu na kćerke. Sljedbenici islama brzo su prihvatili ovo obećanje te su prekinuli ovu praksu, što je umnogome pomoglo da se krene sa izgradnjom ravnopravnog odnosa prema sinovima i kćerkama te je olakšalo proces integracije žene u društvo, a također je doprinijelo cjelokupnom poboljšanju položaja žena. Dakle, značajan korak naprijed predstavlja ukidanje ove prakse, kao i činjenica da žene dobivaju neka od osnovnih prava te se njihova uloga značaj ogledaju i u širem kontekstu od samo rađanja muške djece. Također, obećana je nagrada i za one koji se budu dobro brinuli o svojim kćerkama i koji prema njima budu pravedno i ispravno postupali. Učeci iz riječi i postupaka Muhammeda a.s., plemena počinju posvećivati više pažnje ženskoj djeci te počinju prema njima pravedno postupati, nastojeći zaslužiti nagradu i izbjeći kaznu.

Kada je riječ o odnosu prema ženskoj djeci u bosanskohercegovačkom društvu, treba spomenuti kako nema dokaza o gore opisanim rigidnim postupanjima. Ipak, imati muško dijete i danas se smatra čašću te je veoma poželjno, a obilježava se na različite načine.

Pravo na nasljedstvo

Jednako je važno naglasiti činjenicu kako su dolaskom islama žene dobile pravo na nasljedstvo. Kako je za pretpostaviti, žene nisu imale pravo na bilo kakvo materijalno nasljedstvo. Budući da su iz vlasništva muških srodnika prelazile u vlasništvo muževa, smatralo se kako im nasljedstvo nije ni potrebno te su se stoga sva materijalna dobra ostavljala za muške potomke. Ipak, dolaskom islama zabranjuje se i praksa kojom se žene smatraju vlasništvom te se pažnja posvećuje izgradnji njihovih individualnih identiteta, što potiče jačanje njihove uloge u društvu. S tim u vezi, žene dobivaju pravo da biraju bračne partnere (polahko se napušta praksa ugovorenih brakova kao i prodaja kćerki za stoku ili za druga dobra), a jednako tako dobivaju i materijalnu zaštitu u slučaju razvoda braka. Pravo na nasljedstvo znači veliki korak naprijed u ovom vremenu. Imajući na umu cjelokupnu društvenu klimu u tom periodu, nije bilo za očekivati da će žene dobiti pravo aktivnog sudjelovanja u društvenom životu.

Ipak, garancijom prava na nasljedstvo, žene dobivaju jedan vid materijalne sigurnosti i oslonca, što im pomaže da osnaže svoju ulogu u zajednici te ih uvodi u borbu za njihova prava. Nužno je istaknuti kako je nasljedstvo žena i u savremenom dobu, nažalost, predmet debata. Izvori tvrde da, iako su ženama prava na nasljedstvo zagantovana islamskim pravom, i u savremenom dobu postoji velika i značajna diskrepancija u materijalnoj stabilnosti između muškaraca i žena. (Baffoun, A.1982.)

Nije rijedak slučaj da se i danas u bosanskohercegovačkom društvu žene odriču svog dijela nasljedstva u korist braće, čime ostaju bez materijalne zaštite i sigurnosti u ovom smislu. Imajući na umu ranije naglašenu činjenicu da se veliki broj negativnih društvenih pojava veže isuviše često uz religijska naučavanja, te razumijevajući kako žene islamom dobivaju pravo nasljedstva, neophodno je još jednom naglasiti kako nejednak i neravnopravan tretman prema ženama proizilazi iz parcijalnog i patrijarhalnog tumačenja svetih spisa, tumačenja koje u centar stavlja muškarca i njegove potrebe, anulirajući potrebe žena i svodeći njihovo učešće u javnom društvenom životu na minimum.

Pravo na obrazovanje

Dakako da obrazovanje kakvo danas poznajemo nije postojalo u prvim godinama islama. No, ipak su postojali neki oblici edukacije koji su omogućavali bolje i jasnije razumijevanje društvenih pojava te su olakšavali svakodnevni život u zajednici. Ne iznenađuje činjenica kako su žene bile izuzete i od ovog prava te im nije dozvoljavano da sudjeluju u bilo kakvim oblicima širenja znanja i spoznaja o svijetu. No, budući da se u prvoj objavi Kur'ana poziva na učenje i čitanje, mijenja se i praksa po kojoj se ženama zabranjuje ovo pravo. Također, budući da je poslanik a.s. upućivao na traženje znanja te je naglašavao važnost bavljenja znanošću, sve je više zaživljavala praksa kojom su se žene uključivale u ove društvene tokove. Jednako je bitno napomenuti kako su u tom periodu žene bile pozvane da čitaju Kur'an, da studiraju šerijatsko pravo te da prenose poruke i naučavanja islama. (Spahić - Šiljak, Z. 2007.) Žene su, dakle pozvane na učenje i bavljenje znanošću, u strogo patrijarhalnom sistemu koji nije imao za cilj obrazovanje žena. Ipak, prava stečena i naučena u ovom periodu, otvorile su put generacijama žena kasnije da pronađu svoje mjesto na univerzitetima i akademijama.

Promjene u braku

Veoma je bitno posvetiti pažnju promjenama koje nastupaju dolaskom islama, a koje se vežu za položaj žene u braku. Kako je već više puta naglašeno, žena je prije pojave islama smatrana muževim vlasništvom. S tim u vezi, podrazumijevalo se da muškarac ima pravo da sa ženom postupa na način na koji želi te da se prema njoj ophodi onako kako je za njega najbolje. Islam mijenja i ove odnose te upućuje na dobar odnos prema ženama, ukidajući pojam vlasništva muža nad ženom i obrnuto. Također, praksa Muhammeda a.s. je za tadašnje arape bila od velikog značaja, budući da je iz njegovog primjera vidljivo kako se sa puno pažnje ophodio prema svojim suprugama, te je nastojao olakšati njihovu svakodnevnicu, čime je dodatno upućivao na nužnost dobrog i pravednog odnosa prema suprugama. Veliki broj hadisa upozorava na nužnost dobrog, pravednog i brižnog odnosa prema ženama, a jednako tako, veliki broj njih sadrži i upute o tome kako postupati prema suprugama te kako doprinositi poboljšanju njihovog položaja. Ipak, ono što je za tadašnje arape, ali i za današnje sljedbenike i sljedbenice islama od većeg značaja, jeste praksa Muhammeda a.s., a veliki broj predaja svjedoči o tome kako je bio zaista brižan prema svojim ženama te kako se prema njima ophodio na dobar način. Također, iz izvora je vidljivo kako su supruge Muhammeda

a.s. bile zadovoljne njegovim odnosom prema njima, te su time i same pridonijele promociji zdravijih bračnih odnosa.

Mehr

Bitno je također naglasiti kako prilikom sklapanja braka prema šerijatskim propisima, žena ima pravo da traži od muža mehr. Mehr predstavlja materijalnu naknadu koju je muž dužan uručiti ženi u slučaju razvoda braka, a predstavlja još jedan vid zaštite žena. Visinu i oblik naknade utvrđuje žena, a pravo na istu zagarantovano je Kur'anom, glavnim izvorom prava u islamu. Kako izvori navode, mehr je neophodan kako bi brak bio valjan te je on ujedno uslov valjanosti braka, a njegova uloga jeste da zaštiti ženu, odnosno, da joj obezbijedi materijalnu egzistenciju. (Salkić, M. 2017.)

Bitno je naglasiti kako je muž, prema islamskom pravu, dužan da ženi isplati mehr u slučaju razvoda braka, a ako to ne učini, onda je počinio grijeh. Ipak, ne može se sa sigurnošću tvrditi koliko je ispunjenje ove prakse zastupljeno u bosanskohercegovačkom društvu te koliko muževa zaista isplati traženi i obećani mehr.

Kada je riječ o promjenama koje dolaze razvojem islama, a koje se vežu za uređenje bračnih odnosa, nužno je spomenuti i pravo na razvod braka. Ranije je takva praksa bila nezamisliva te su žene bile dužne ostati u brakovima, bez obzira da li su u njima nezadovoljne i nesretne. Pojavom islama napušta se i ova praksa te se dozvoljava razvod braka, čime se jača spremnost žena da se odupru različitim oblicima nasilja koje su trpile. Jednako tako, ova promjena olakšava procese emancipacije tadašnjim ženama te ih dovodi do toga da nastave borbu za jednak položaj u društvu.

Islamskefeministkinje

Ono što je također zanimljiva pojava u savremenom dobu jeste još jedan oblik devalvacije uloge žena i to na način da se njihova postignuća rijetko spominju, zbog toga što ih se smatra nedovoljnim i slabim u odnosu na dostignuća muškaraca. Dakako, izvijestan dio literature upućuje i na dostignuća žena te predstavlja žene koje su svojim trudom, radom i zalagnjem dovele do boljeg položaja svih žena. Veoma je važno očuvanje ovih izvora pošto isti ne dozvoljavaju da dostignuća žena ostanu zaboravljena, a njihovo iščitavanje olakšava razumijevanje uloge i značaja žene u islamu.

Iako postoje tvrdnje koje tvrde suprotno, u ovom dijelu rada riječ je o ženama sljedbenicama islama koje su na različite načine uticale na poboljšanje položaja žena te koje su doprinijele širenju šire slike o ovoj religiji. U radovima Zilke Spahić – Šiljak nailazi se na tezu kojom se tvrdi da, uzimajući u obzir su svi ljudi darovani razumom, intelektualnim potencijalom i slobodnom voljom, onda nema razloga da ženski intelektualni genij bude manje vrijedan i nepriznat samo zbog njenog spola i da svi njeni kapaciteti i htijenja budu svedeni isključivo na biologiju. (Spahić - Šiljak, Z. 2016.) Jednako je važno naglasiti kako žene muslimanke koje aktivno djeluju u društvu nisu nova pojava, nego kako postoje još iz doba Muhammeda a.s. te su na različite načine doprinijele razvoju prvih zajednica što je vodilo ka etabliranju inkluzivnog islama. Žene o kojima će biti riječi bile su prepoznate u vremenu u kojem su živjele te su bile nagrađivane za svoj rad na različite načine, najčešće povećanjem društvenog statusa te priznanjima koja su pokazivala ravnopravan položaj u društvu te je s toga dodatno interesantno proučavanje razloga zbog kojih su ove žene kasnije zanemarene u znanosti te zbog kojih postoji malo informacija o njima.

Također, iako se tako možda ne čini, veliki je broj žena sljedbenica islama u savremenom svijetu koje svojim djelovanjem u različitim sferama doprinose poboljšanju položaja žena. Posebno su interesantne one koje pomažu pravilno razumijevanje svetih tekstova te koje su usmjerene na inkluzivno pozicioniranje žena u islamu. Njihova uloga u savremenom svijetu je nemjerljiva te je dobro posvetiti im pažnju, budući da one mogu doprinijeti adekvatnijem razumijevanju religije, njene integracijske uloge, kao i raznih drugih elemenata, koji čine da religija i danas igra veoma važnu i zapaženu ulogu. Također, svojim radom umnogome pomažu izgraditi most između akademskog proučavanja žena i religije te pomažu u brojim istraživanjima koja se bave ulogom žene u društvu. Jednako pomažu etabliranju feminizma oslonjenog na islam u znanstvena istraživanja, čime sudjeluju u kreiranju i širenju šire i podrobnije slike razumijevanja suštine islama, ali i drugih religija te na taj način pomažu u borbi protiv mizoginije i patrijarhata. Kako dalje navodi profesorica Spahić - Šiljak, religijske feministice su često bile izostavljene i marginalizirane i to na različite načine, ali i od strane različitih aktera; često i od religijske zajednice kojoj su pripadale. (Spahić - Šiljak, Z. 2018.)

Važno je napomenuti kako u posljednje vrijeme dolazi do osnivanja značajnog broja nevladinih organizacija, kao i organizacija civilnog društva koje se bave ovim pitanjem. Veoma je važno imati organizovanu skupinu koja se bavi ovim pitanjem, budući da se na taj način može olakšati širenje poruka koje u fokus stavljaju ravnopravan položaj žena u društvu.

Kada se uloga žene u bilo kojoj religiji nastoji zanemariti, obično se nastoji lobirati na način da se propagira narativ prema kojem žene kroz historiju nisu bile zastupljene niti u jednoj od religija te kako među njima nije bilo kvalitetnih naučnica, ratnica, liderki i slično. Naučava se kako su takve uloge oduvijek pripadale muškarcima te stoga ne predstavlja problem to što se o ženama ne govori, budući da, kako je ranije rečeno, ženama vladaju emocije i nisu sposobne donositi zaključke koji će biti dijelom javnih društvenih rasprava.

Da to nije tako, pokazuju zapisi iz vremena Muhammeda a.s. o istaknutim ženama, koje su otvorile put emancipaciji žena i čija je uloga u širenju islama bila nemjerljiva. Bitno je naglasiti kako su te žene bile prepoznate i u vremenu u kojem su živjele, odnosno, o njima se govorilo kao o veoma važnim borkinjama, trgovkinjama te nositeljicama religijskih vrijednosti, koje su na najbolji način doprinosile širenju slike i vizije islama.

Imajući na umu ovu činjenicu, veoma je važno podsjetiti kako je prva osoba kojoj se Muhammed a.s. povjerio o svom poslanstvu bila njegova supruga Hatidža, za koju je vjerovao kako je prva koja treba da zna za njegovu tajnu. Sami ovaj čin dosta govori o budućem odnosu prema ženama u islamu te pomaže prilikom proučavanja položaja žena prije i nakon dolaska islama. Povjeriti ženi veliku tajnu u vremenu kada se žene smatraju inferiornim članicama društva predstavlja zaista značajan iskorak. Vrijedi napomenuti i kako je Hatidža bila istaknuta trgovkinja koja je odlično vodila svoj posao u to vrijeme, što opovrgava činjenicu da su žene ikada kroz historiju bile sposobne samo i jedino za kućanske poslove, uprkos brojnim pokušajima i podvizima koji su vodili ka ovakvoj praksi. Također, Hatidža je bila veoma odvažna te je finansijski pomagala Muhammeda a.s. te ga je hrabrila u njegovoj misiji te je do kraja svog života skupa sa njim učestvovala u njegovoj misiji. (Suljić, N. 2017.)

Dakako, Hatidža nije jedina žena iz ovog vremena koja se istakla u svom angažmanu niti koja je ostala zapamćena u historijskim spisima.

Iako je potrebno dubinsko istraživanje da se sakupe druga imena, vrijedi napomenuti kako iz doba Muhammeda a.s. postoji niz žena koje historija nije zaboravila.

Jedna od njih je i Aiša, kćerka Ebu Bekra i posljednja supruga Muhammeda a.s.. Važna je za spomenuti zato što je izvori spominju kao najobrazovaniju ženu toga vremena te se čak navodi kako je Muhammed a.s. svoje drugove upućivao da uče od nje. Obrazovala se u različitim sferama, a naročito u religiji te je stoga bila pozvana da prenosi znanje koje je sticala. Veoma je specifična i zbog toga što je bila pozvana da iznosi svoje mišljenje o različitim religijskim pitanjima, što je u to vrijeme predstavljalo veliki korak za ženu. Zbog toga je prozvana kao prva žena muftija u islamu. Jednako tako, budući da je provodila dosta

vremena sa Muhammedom a.s., prenosila je hadise i sunnet te je, nakon njegove smrti, odigrala veoma značajnu ulogu kao politička liderica. (Spahić - Šiljak, Z. 2007.)

U periodu koji je bliži našem dobu, vrijedi spomenuti Aishah Abd al-Rahman, koja je važna u modernoj historiji islama budući da je jedna od prvih koja je pokrenula proces reinterpretacije svetih spisa te je ukazala na važnost razumijevanja istih u kontekstu i u vremenu u kojem su nastali. Ovo predstavlja značajan korak naprijed te otvara put ka prepoznavanju mjesta žene u svetim spisima, na način na koji su zaista spomenute.

Nazirah Zayn Al-Din je obratila pažnju na tekstove koji tretiraju prava žena te je 1928. godine objavila knjigu sa osvrtom na ovu temu. Također, kritikovala je tadašnje društvo koje je dozvolilo inferioran i degradirajući položaj žena. Dakče, i sama je prepoznala ulogu društva u kreiranju rodni uloga te je nastojala ukazati na diskriminatoran odnos na ovom polju, nastojeći pokrenuti debatu koja će olakšati emancipaciju i afirmisanje žena u javnom društvenom životu.

Jednako je značajno spomenuti i Zaynab al-Ghazali, egipatsku aktivisticu i osnivačicu Muslimanske ženske asocijacije. Njen značaj u ovom polju ogleda se kroz njen angažman da po prvi put protumači Kur'an uzimajući u obzir žensku perspektivu te prava i pitanja žena.

Budući da sve nabrojane žene dolaze iz duboko patrijarhalnih društava, u kojima su norme inferimosti žene neupitno ukorijenjene, njihov aktivizam i angažman dobija dodatno na značaju te predstavlja značajan korak naprijed u borbi za jednakopravnost i egalitarnost.

Amina Wadud, najznačajnija islamska feministica našeg vremena naučava kako su religijski tekstovi iznad društvene tradicije, nastojeći dati do znanja kako se kod uređenja odnosa koji se oslanjaju na religiju pažnja treba posvetiti stvarnim porukama, a ne načinima na koje se iste prevodi i prilagođava u različitim društvenim zajednicama.

U patrijarhalnim društvima njen je angažman ocijenjen kao kontroverzan te nailazi na veliku dozu neodobravanja budući da ga se smatra u suprotnosti sa islamom. Ipak, Wadud ne odustaje od svoje borbe za tumačenjem religijskih spisa koje podrazumijeva uključenost žene u isto te nastoji raspoloživim sredstvima ukazati na važnost i značaj spominjanja žena u kontekstu islama. Ono po čemu je veoma specifična i zapamćena jeste da je prva žena našeg vremena koja je predvodila džumu (redovnu molitvu petkom) te je nakon toga održala hutbu (govor koji drži imam). Stoga je poznata kao prva žena imam, a ovaj njen podvig naišao je na neodobravanje te je proglašavan neprimjerenim, a u nekim slučajevima smatran je i udarom na islam i njegove postulate. Upravo iz ovog razloga, Amina je po održanju molitve i hutbe dobila niz prijatni te se našla na meti velikog broja ljudi koji su tada protestovali ispred mjesta gdje su molitva i hutba održavane.

Iz perspektive religijskog feminizma veoma je zanimljivo proučavanje pojave žena imama u današnjem svijetu. Bitno je naglasiti kako je ova uloga i pozicija prepoznata kao jedna od onih koje apsolutno pripadaju muškarcima te gotovo da niti u jednom društvu ne postoji žena koja obavlja ovu funkciju. Jednako kao i gotovo sve ostale pretpostavke i postavke feminizma, i ova se smatra novotarijom te se istu odbacuje uslijed uvriježenog vjerovanja kako bi ovo bilo upotpunosti suprotno postulatima islama. Uz to, o ženama imamima gotovo da se i ne razmišlja, možda upravo iz razloga što ih gotovo nigdje nema te je i ovo jedan od uzroka koji je doveo do bunta protiv postupka Amine Wadud.

Kada govori o ženama – imamima, profesorica Spahić – Šiljak, naglašava kako žene mogu biti imami i mogu predvoditi ženski džemat, ali to u našim krajevima još uvijek nije zaživjelo u praksi, te bi u cilju integracije žene u društveni život zajednice tradicionalnih društava, bilo dobro pokrenuti i ovu temu i dozvoliti ženama jednak angažman. Također, kaže kako je društvena dimenzija molitve jednako važna za oba spola te neprisustvo žena u džamijama, a naročito u tijelima koja upravljaju zajednicom i donose odluke bitne za džemat, dodatno doprinosi isključenju žena i segregaciji. (Spahić – Šiljak, Z., 2018.)

Vrijedi, ipak, napomenuti kako iz doba Poslanika Muhammeda a.s. postoji zapis o Um Varakah, kojoj je poslanik a.s. dozvolio da bude imam svojoj porodici. (Spahić - Šiljak, Z. 2007.). O ovoj pojavi nema dovoljno pisanih tragova te se čini kako je sami ovaj postupak otišao iz zaborav, dok je bilo kakav pokušaj žene da se profilira na poziciji imama naišao na neodobravanje, podsmijeh, kritiku i odbacivanje te je Aminin čin samim tim dodatno historijski te predstavlja još jedan korak naprijed kod prepoznavanja žene kao ravnopravne članice u islamu.

Aminin značaj ogleda se i u raznim drugim sferama te tako vrijedi spomenuti njen aktivizam na polju zagovaranja univerzalističkog tumačenja svetih islamskih spisa. Uz to, Amina je oštra kritičarka tumačenja koja pozivaju na inferiornost žene i na njenu isključenost iz javnog društvenog života, budući da je svjesna kako ovakav stav šteti napretku društva. U svom naučavanju, Amina naglašava kako svete poruke nisu limitirane na vrijeme i situacije u kojima su objavljene, nego ih je nužno razumijevati u širem kontekstu, kako bi se upotpunosti shvatili njihovi ciljevi i stvarne poruke te kako bi se na najbolji mogući način iste uključile u svakodnevnicu društva.

Kada je riječ o interpretaciji svetih spisa, Wadud veliku pažnju obraća i na prevod tekstova. Ranije je elaborirano kako je prevod tekstova veoma važno sredstvo borbe protiv postojećih patrijarhalnih narativa, a isto mišljenje dijeli i ona te upozorava kako neki interpretatori i prevodioci namjerno i svjesno biraju određene riječi sa ciljem zadovoljenja

svojih ili društvenih standarda koji podrazumijevaju zapostavljen položaj žena, čime dodatno utiču na potlačenost žena te jačaju postojeće patrijarhalne matrice.

Ona također kaže kako je kroz historiju islam davao sva prava ženama te je razumijevanje ovoga krucijalno ako se u modernom svijetu žele predstaviti prava žena i ako se za ista nastoji zalagati kroz prizmu religije.

Budući da je napravila značajne korake u polju islamskog feminizma, Amina Wadud definitivno je jedna od žena koje vrijedi spominjati i pamtiti. Njena borba za inkluzivno tumačenje svetih tekstova, kao i za tumačenje istih kroz prizmu uloge, položaja i značaja žene veoma je važna u svijetu u kojem se marginalizacija žena nastoji učiniti opravdanom upravo na temelju religijskih spisa, kojima je ista strana i koji je ne priznaju.

U bosanskohercegovačkom društvu veliku ulogu za razumijevanje važnosti temeljnog izučavanja i razumijevanja svetih spisa igra profesorica Zilka Spahić - Šiljak, čiji su radovi u najvećoj mjeri korišteni i pri izradi ovog rada. Profesorica je dala veliki doprinos kroz svoja istraživanja o položaju, značaju i ulozi žene u bosanskohercegovačkom društvu te je kroz brojne debate i diskusije pokrenula pitanja prava žena u svjetlu religije. Njen doprinos ogleda se u istraživanjima kroz koja nastoji ispitati kako se žene osjećaju u bosanskohercegovačkom društvu, čime im na nemjerljiv način daje na značaju te sudjeluje u kreiranju narativa koji će ženu prepoznati kao ravnopravnu članicu zajednice. Sprovedenjem anketnih upitnika, intervjuua kao i drugih metoda istraživanja, ostavlja važan trag o historijskom značaju žene na ovom prostoru.

Religijski feminizam u bosanskohercegovačkom društvu

U bosanskohercegovačkom društvu, koje teško/gotovo nikako ne odustaje od svojih tradicionalnih pretpostavki koje podrazumijevaju obrasce i uloge koje znače inferiornost i hijerarhiju, o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama, feminizam nailazi na otpor, a religijski feminizam za mnoge je nepoznanica i čak tabuu tema, iz razloga koji je ranije naveden - ovakav tip feminizma prepoznat je kao novotarija, kao napuštanje osnovnih moralnih vrijednosti u bosanskohercegovačkom, ali i drugim tradicionalnim društvima, prepoznat je kao grijeh, kao odstupanje od Božije riječi te kao nešto što ne zaslužuje pažnju. Uz navedeno, ne iznenađuje činjenica kako tradicija, kultura i običaji ženu smještaju na dno građanske, društvene i porodične ljestvice. (Suljić, N. 2017.) Načini na kojima se nepravda i

neravnopravnost prema ženama artikulišu, mijenjaju se tokom vremena, ali njihova suština ostaje ista. Ono što je također veoma interesantno jeste činjenica kako u bosanskohercegovačkom društvu religijski identitet ima prednost nad gotovo svim ostalim identitetima te religija na različite načine utiče na formiranje strukture odnosa.

Vrijedno je napomenuti kako je po mnogim segmentima bosanskohercegovačko društvo veoma specifično te je takav slučaj i sa prepoznavanjem i priznavanjem islamskog feminizma. Iako se ova disciplina polahko etablira u znanost, ipak nailazi na otpor te ne postoji interes niti želja za njenim boljim proučavanjem niti razumijevanjem. Otpor (religijskom) feminizmu proizilazi iz različitih razloga, ali je u osnovi gotovo svakog od njih neznanje i nerazumijevanje samog pojma i njegovih poruka. Također, nedovoljna informisanost o pitanjima i ciljevima feminizma, a koji vode ka pogrešnom razumijevanju ovog pojma, dovode do otpora te jačaju odbojnost prema njemu, vjerujući kako žene traže vlast nad muškarcima. Imajući u vidu činjenicu da ovakvo razumijevanje feminizma ne proizilazi iz iščitavanja adekvatne znanstvene literature, nego iz iščitavanja novinskih portala i propagandnih vijesti, ne iznenađuje površno razumijevanje feminizma i njegovog značaja za razvoj društava. Budući da niti sam feminizam nije dovoljno dobro razumijevan da bi zaživio u svakodnevnom životu bosanskohercegovačkog društva, ne čudi činjenica kako je religijski feminizam gotovo pa nepoznat pojam. Jednako tako, ne čudi da u bosanskohercegovačkom društvu vladaju premise o položaju i ulozi žena o kojima je ranije bilo govora: žene se smatraju inferiornim u odnosu na muškarce te je za njih rezervisan privatni dio društvenog života, budući da ih se smatra previše osjetljivim, emotivnim i nedovoljno intelektualno razvijenim da bi se bavile javnim društvenim pitanjima. Zbog ovoga, ženama se i ne pruža prilika pozicioniranja i profiliranja u javnom društvenom životu.

Ono što je također veoma važno podsjetiti jeste kako je religijski identitet jedan od primarnih ličnih identiteta velikog broja ljudi u Bosni i Hercegovini. Također, religijski identitet je veoma snažan pokretač uobličavanja i življenja svakodnevnih društvenih uloga te na različite načine pomaže njihovom formiranju.

Kako se provlači kroz cijeli rad, religijski identitet veoma je važan kod određivanja položaja i uloge žene u društvu te u ime tog identiteta žena biva posmatrana kao inferiorna, kao subjekat koji nema moć te kao neravnopravna članica zajednice. Bilo kakvo odstupanje od ovakvih normi i pravila smatra se devijacijom i prekršajem. Veoma važan i zanimljiv podatak koji je plod istraživanja o pitanjima uloge žene u društvu kaže kako veliki broj žena koje za sebe smatraju da su feministice, odbija da se tako izjasni u javnosti budući da vjeruje kako bi ih klasifikacija i verbalizacija ovog identiteta dovela do podsmijeha od strane društva

te bi ih dovela u neugodnu situaciju u smislu da bi posmatrane kao žene koje traže moć nad muškarcima te bi zbog toga bile ekskomunicirane iz zajednice kojoj pripadaju. Zanimljiv, ali i porazan podatak u nastavku ove teme kaže kako se žene ne plaše izjasniti kao feministice zbog straha od osude od strane muškaraca, nego i drugih žena koje feminizam smatraju nepotrebnim, zaboravljajući njegove nemjerljive doprinose razvoju i emancipaciji žena.

O identitetima feministe i feministice, kako je jasno, postoje različite predrasude te je i to zasigurno jedan od razloga stigmatizacije ovog identiteta i bježanja od njega, odnosno, povlačenja u dobro znane i prihvaćene narative i konstrukte.

Istraživanja Zilke Spahić - Šiljak dovela su je do zaključka kako se stvara atmosfera u kojoj identifikacija žene kao feministkinje povlači isključenost i marginalizaciju u patrijarhalnoj zajednici. Također, budući da se feminizam smatra “zapadnim uvozom”, na sceni često vidimo i demonizaciju istog, budući da je to najlakši način kako ga se može degradirati i od njega pobjeći. (Spahić - Šiljak, Z. 2012.)

Istraživanje je implementirala na velikom broju žena vjernica, sljedbenica sve tri monoteističke religije zastupljene na tlu Bosne i Hercegovine te podaci do kojih je došla, a koji se tiču svakodnevnog življenja identiteta feministice nisu iznenađenje, nego su još jedna u nizu potvrda ukorinjenjenog patrijarhata, koji nema namjeru da se nestane iz uređenja odnosa u društvu, budući da je duboko ukorinjen u gotovo sve njegove dijelove, koji čak dovodi do toga da se žene sve više opiru javnom zagovaranju feminističkih vrijednosti.

Ono što je također specifično za bosanskohercegovački feminizam jeste da se vjeruje kako feministi i feministice traže prevlast nad muškarcima te kako teže ukidanju prava muškaraca, što dodatno govori o neznanju i nerazumijevanju ovog pojma. Feminizam se smatra “zapadnim uvozom” (Spahić - Šiljak, Z. 2016.) te ga se stoga prepoznaje nužno lošim, pogrešnim, ali i pojavom koja će dovesti do toga da se naučene tradicionalne norme izgube i zamijene. Iako bi za društveni progres bilo potencijalno dobro da se te norme izgube, u društvu koje se jako teško odriče svojih normi, odstupanje od njih smatra se pogubnim te se od istog nastoji pobjeći. Jednako tako, jačanju otpora za rušenje ovih normi dodatno doprinosi osjećaj i uvriježeno mišljenje kako nove norme “nameće zapad” te se i iz toga razloga njima nastoji uteći na najbrže moguće načine.

Zbog toga vrijedi spomenuti i naglasiti kako bi spremnost društva da se suoče sa vlastitim predrasudama i stereotipima i da odbace tradicionalne ideje i prakse pomoglo u borbi protiv patrijarhata te bi doprinijelo ostvarenju jednakosti i ravnopravnosti što bi neminovno dovelo do pozitivnih društvenih promjena.

Također, nisu prepoznati ili su zaboravljeni doprinosi feminizma i pratećih pokreta za ravnopravnost žena i drugih društvenih skupina te je veoma interesantan selektivan odnos prema ljudskim pravima, u smislu da se određena prava prihvataju, a druga odbijaju jer nisu u skladu sa naučenim normama. Vodeći razlog i za ovu pojavu jeste informisanje iz neadekvatnih izvora kao i otpor učenju i razumijevanju.

Uzimajući u obzir preovladavajuću apatiju i nezainteresovanost za prava i pitanja žena, ne iznenađuje činjenice kako su žene veoma zapostavljene na pozicijama moći te su u velikoj mjeri isključene iz javnog društvenog života; upravo zbog nepovjerenja u žene i u njihove mogućnosti kao i zbog uvriježenih pretpostavki kako ove pozicije neupitno pripadaju muškarcima. Jednako tako, dvostruki moralni aršini dovode do toga da su žene isključene sa rukovodećih pozicija čak i u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini te gotovo da ne postoji angažman oko promjene ovog stanja.

Također, na različite načine se sudjeluje u kreiranju obrazaca koji podrazumijevaju kontrolu žena, a najčešći su kroz formiranje ponašanja i očekivanja od "prave žene". (Spahić Šiljak, Z. 2020.) Dakako, ove uloge i očekivanja su česte i u drugim društvima te su formirane na osnovu različitih elemenata, a redovno podrazumijevaju ulogu žene kao dobre majke i supruge, isključene iz javnog društvenog života, zatvorene od političkih, ekonomskih i drugih dešavanja, a sve pod krinkom zaštićenosti i brige, te uprkos različitim pokretima za oslobođenje i emancipaciju žena kao i za njihovo ravnopravno uključivanje u javne tokove, patrijarhalne norme i dalje ostaju dominantne.

Ono što također ne iznenađuje jeste da postoji značajna razlika u položaju žena u zavisnosti od mjesta prebivališta te su žene koje žive u seoskim predjelima u znatno lošijem položaju u odnosu na žene koje žive u gradskim. U seoskim predjelima, dakle, još snažnije preovladavaju tradicija i patrijarhalne norme te su žene u dodatno inferiornom položaju, gotovo upotpunosti isključene iz društvenih tokova. (Spahić - Šiljak, Z. 2012.)

Posebno je zanimljivo izučavanje otpora prema feminizmu koje vlada bosanskohercegovačkim društvom kada je ova tema u pitanju. Otpor dolazi iz različitih razloga, ali najvećim dijelom zbog toga što se postulati feminizma smatraju prijetnjom po tradiciju i njom uspostavljene norme i uloge. Zahvaljujući stereotipnim slikama feminizma koje podrazumijevaju agresivne i ljute žene koje traže prevlast nad muškarcima kroz ostvarivanje apsurdnih prava, uprkos pokušajima i naporima nekolicina aktivista i aktivistica, emancipacija žena još uvijek nije upotpunosti zaživjela.

Ono što je evidentno jeste kako feminističke prakse još uvijek nisu zaživjele u bosanskohercegovačkom društvu te je i to jedan od razloga zašto se islamski feminizam

gotovo i ne spominje, osim u rijetkim akademskim raspravama. Ipak, gotovo da nije prisutan u svakodnevnom životu društva te se društvene uloge i očekivanja zadana na temelju tradicije još uvijek smatraju prirodnim i nužnim za održanje morala društva.

Nužno je učiti o ovim pitanjima iz pravih izvora te pokrenuti debatu koja će dozvoliti borbu protiv patrijarhata u bosanskohercegovačkom društvu kroz prizmu ispravnog i univerzalističkog tumačenja svetih tekstova.

Zaključak

U ovom radu fokus je stavljen na integracijsku ulogu religije, njen značaj u svakodnevnom životu te na druge elemente sociološkog određenja religije, koji se bave elaboracijom značaja religijskih naučavanja u savremenom dobu. Također, nastojalo se prikazati na koje načine ta naučavanja utiču na svakodnevni život te kako potiču kreiranje normalnosti i devijantnosti u društvu.

Sukus rada je na islamu, njegovom nastanku i razvoju, kao i različitim elementima islama koji igraju značajnu ulogu u svakodnevnicu. Rad se bavi islamom od njegovog najranijeg perioda, te se navode i proučavaju osnovni izvori islamskog prava, njihova svrha i značaj, jednako kao i elementi koji dovode do kreiranja društvenih odnosa. Ipak, fokus je na pravu i ulozi žene u islamu te se nastoji pronaći stvarno mjesto žene u naučavanju islama. Također, historijskom analizom nastoji se dekonstruisati i prikazati slika žene u islamu od početka etabliranja ove religije u svakodnevnicu te se nastoji prikazati današnje stanje. Nadalje, cilj rada ogleda se i u prikazivanju uloge žene u doba poslanika Muhammeda a.s. te se nastoje pronaći načini kroz koje se žena u islamu u današnjem dobu vidi kao potlačena i zanemarena. U cilju detaljne elaboracije položaja žene u islamu, navode se promjene koje su nastale u položaju žena dolaskom islama, pri čemu se nastoji prikazati poboljšanje istog te se navode pomaci koji su napravljeni ka društvenoj egalitarnosti dolaskom i afirmacijom islama.

Velika pažnja posvećena je tradiciji i tradicionalnom uređenju društva, kojim dominiraju davno uspostavljene norme, koje podrazumijevaju hijerarhijsko uređenje društva u kojem gotovo redovno žene imaju inferioran status. Nastoji se prikazati na koje načine tradicija utiče na konstruisanje društvenih odnosa, na definisanje devijantnosti i normalnosti te se želi prikazati na koje je načine tradicija u bosanskohercegovačkom društvu doprinijela tome da se žene vide kao nositeljice privatnog društvenog života te da postanu zapostavljene u javnom društvenom životu, kojim vlada nepovjerenje prema ženama, njihovom intelektu i mogućnostima, što direktno dovodi do toga da žene bivaju izostavljene sa pozicija moći i vlasti.

Naglašena je neupitna povezanost religije i tradicije u bosanskohercegovačkom društvu te se nastojalo prikazati kako se nerijetko dešava da se religija i tradicija miješaju

budući da su toliko kompaktne. Povezanost religije i tradicije najbolje je vidljiva kod tumačenja svetih religijskih spisa te je uočljivo kako su brojna tumačenja prožeta tradicijskim postulatima i normama koje su ranije uspostavljene, a za čije mijenjanje ne postoji interes. Jednako tako, u radu se ističe kako se značaj broj normi u tradicionalnim društvima formira na osnovu tumačenja svetih spisa, te je i to još jedan od razloga zašto se takve norme ne mijenjaju - smatra ih se prirodnim, dogmatskim, ne promišlja ih se kritički, nego ih se slijepo slijedi, vjerujući kako bi bilo kakvo odstupanje od njih predstavljalo skretanje sa moralne staze zajednice. Takav je slučaj i kada je u pitanju postavljanje žena na pozicije moći. Obzirom da se žena nerijetko vidi ili kao objekat ili kao subjekat koji nema moć, izostaje povjerenje u žene na rukovodstvenim pozicijama, te su žene rijetko viđene na istim. Takav je slučaj i u institucijama sa prefiksom „vjerski“ te, uprkos postojanju inicijative za promjenom ovakvog stanja, žene još uvijek nisu dovoljno zastupljene na ovim funkcijama.

Kroz analizu sadržaja i arhivske građe, kao i kroz analizu ranije sprovedenih anketnih upitnika i intervjuva među ženama u Bosni i Hercegovini, nastojale su se ispitati postavljene hipoteze te se nastojalo odgovoriti na problemsko pitanje.

Zainteresovanost za izučavanje ove teme vidljiva je kroz glavnu hipotezu kojom se tvrdi kako neravnopravan, odnosno, inferioran položaj žena proizilazi iz parcijalnog tumačenja svetih spisa. Kroz rad se naglašava na više mjesta kako sve religije imaju integracijsku ulogu u društvu, to jeste, njihova uloga i cilj se ogledaju kroz povezivanje ljudi na različitim nivoima i na različite načine, ali kroz istu osnovu - zajedničko vjerovanje. Također, uzevši u obzir osnovna naučavanja i poruke islama, vidljivo je kako ova religija teži uspostavljanju i održanju ravnopravnosti i egalitarnosti te ne isključuje niti jednu društvenu skupinu. Nadalje, budući da je pitanje nagrade i kazne važno za sve religije, bitno je naglasiti kako se nagrada i kazna u islamu (kao niti u jednoj drugoj religiji) ne dodjeluju na osnovu spola ili roda, nego na osnovu drugih zasluga te se stoga dolazi do zaključka kako formiranje uloga na tradicionalan način, koji isključuje ženu iz javnog društvenog života, nije u skladu sa osnovnim religijskim postulatima, kako se to često želi prikazati.

Također, kroz rad se nastoji istražiti da li je uopšte moguće povezati islam i feminizam, budući da je veliki broj tekstova autora i autorica koji ova dva pojma nastoje podvesti pod oksimoron, time elaborirajući kako ih nije moguće dovesti u vezu te naglašavaju kako su isti sušte suprotnosti koje ne mogu zaživjeti u stvarnom životu. Stoga se nastoji objasniti kako islam i feminizam imaju zajedničke pretpostavke koje upućuju na traženje jednakosti i ravnopravnosti te su stoga povezani. Sušta suprotnost feminizmu jeste patrijarhat, koji podrazumijeva pozicije moći i superiornosti te, iako je česta tendencija za

patrijarhalizacijom religije, ova dva pojma ipak ne idu skupa, ukoliko se religija tumači na ispravan način.

U cilju elaboracije stava prema kojem su religija i feminizam povezani, iščitavani su i prikazani stavovi autorica i autora koji vjeruju kako je ključni problem podzastupljenosti žena kroz prizmu religije u parcijalnom tumačenju religijskih spisa, te je stoga nužno tumačenje istih u kontekstu i vremenu u kojem su nastali pošto subjektivno i neadekvatno tumačenje, prožeto društvenim kontekstom, ženu smješta u inferioran i neravnopravan položaj. Bitno je znati kako su religijski spisi iznad tradicije društva te s tim u vezi tumačiti spise temeljno i ispravno, te u toku toga imati u vidu njihovu univerzalnost i integrativnu ulogu. Također, neophodno je informisanje iz pravih izvora po ovom pitanju, kako bi opravdanje patrijarhata religijom postalo stvar prošlosti.

Istraživanjem se dolazi do zaključka kako islam i feminizam mogu ići ruku pod ruku te je potrebno još istraživanja koja će na objektivan način, oslobođen predrasuda, proučavati ulogu žene u islamu i time doprinijeti jačanju inkluzije i egalitarnosti.

Literatura

1. Bakšić - Muftić, Jasna (2006.): Ženska prava, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
2. Cvitković, Ivan (2010.): Religije suvremenog svijeta, Sarajevo, DES Sarajevo
3. Cvitković, Ivan (2007.): Sociologija religije, Sarajevo, DES Sarajevo
4. Durkheim Emile (1961): The Elementary Forms of Religious Life, Glencoe, Joseph free press
5. Grace, Davie (2013.): Sociology of Religion: A Critical Agenda, Newbury Park, Sage Publications LTD
6. Jenkins, Richard (2014.): Social Identity, New York, Routledge
7. Jugović, Aleksandar (2009.): Teorija društvene devijantnosti - Paradigme i implikacije, Beograd, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije
8. Johnstone, Ronald (2016.): Religion in Society: A Sociology of Religion - 8th edition, New York, Routledge
9. Katunarić, Vjeran (2012.): Putevi modernih društava: Izazovi historijske sociologije, Zagreb, Antibarbarus
10. Kukić, Slavo (2004.): Sociologija - Teorije društvene strukture, Sarajevo, Sarajevo Publishing
11. Orlando, Vito (2003.): Mladi i religija, Rim, Universita Pontifica Salesiana
12. Spahić - Šiljak, Zilka (2007): Žene, religija i politika - Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici, Sarajevo, IMIC Zajedno, CIPS UNSA, TPO Fondacija
13. Spahić - Šiljak, Zilka (2012.): Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta - Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, Sarajevo, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu

14. Spahić - Šiljak, Zilka, Anić, Jadranka Rebeka (2009.): I vjernice i građanke, Sarajevo, TPO Fondacija, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu
15. Spahić - Šiljak, Zilka (2020.): Koliko se (ne) poznajemo toliko smo tolerantni? Muslimanke i muslimani o sebi i drugima u Bosni i Hercegovini u: Simović, Miodrag: Koliko se poznajemo?, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
16. Suljić, Nihad (2017.): Feminizam i islam u: Oršolić, Marko: Kad se sretnu feminizam i religija - Zbornik radova, Sarajevo, IMIC Zajedno Sarajevo, TPO Fondacija
17. Wharton, Amy (2005.): The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research, Malden, Blackwell Publishing

Online izvori

1. Anić, Jadranka Rebeka, Spahić - Šiljak, Zilka (2020.): Secularisation of Religion as the Source of Religious Gender Stereotypes, Feminist Teology - https://www.researchgate.net/publication/341155880_Secularisation_of_Religion_as_the_Source_of_Religious_Gender_Stereotypes (17.5.2021.)
2. Bakhshizadeh, Marziyeh (2018.): Changing Gender Norms in Islam Between Reason and Revelation, Budrich UniPres - <https://www.jstor.org/stable/j.ctv8xnfv0> (1.10.2021.)
3. Boehnke, Mandy (2011.): Gender Role Attitudes Around the Globe: Egalitarian vs. Traditional Views, Asian Journal of Social Science - https://www.researchgate.net/publication/261248490_Gender_Role_Attitudes_around_the_Globe_Egalitarian_vs_Traditional_Views/citation/download (1.10.2021.)
4. Jurić, Amanda (2017.): Lik žene u islamu – Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu - <https://core.ac.uk/download/pdf/197608571.pdf> (3.10.2021.)
5. Kellison, Rosemary (2014.): Tradition, Authority and Immanent Critique in Comparative Ethics, Wiley Online Library - <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jore.12079> (1.10.2021.)
6. Mashhour, Amira (2005.): Islamic Law and Gender Equality: Could There Be A Common Ground? : A Study of Divorce and Polygamy in Sharia Law and Contemporary Legislation in Tunisia and Egypt, Human Rights Quarterly - https://www.researchgate.net/publication/236816676_Islamic_Law_and_Gender_Equ

- [ality Could There be a Common Ground A Study of Divorce and Polygamy in Sharia Law and Contemporary Legislation in Tunisia and Egypt](#) (18.9.2021.)
7. Nikodem, Krunoslav (2004.): Religijski identitet u Hrvatskoj - Dimenzije religijskog identiteta i socio-ekološke orijentacije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - <file:///C:/Users/X/AppData/Local/Temp/nikodem0001.pdf> (18.6.2021.)
  8. Orlando, Vito (2003.): Mladi i religija, Rim, Universita Pontifica Salesiana - file:///C:/Users/X/AppData/Local/Temp/kateheza_2003_2_orlando.pdf (23.4.2021.)
  9. Omerbašić, Ševko (2010.): Muhammed sallallahu alejhi ve sellem – Kratka biografija, Medžlis islamske zajednice Split - <https://medzlis-split.org/images/izdanja/muhammed.pdf> (14.9.2021.)
  10. Salkić, Mubina (2017.): Mehr: Pravo žene ili mrtvo slovo na papiru?, Preporod - <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/6537-mehr-pravo-zene-ili-mrtvo-slovo-na-papiru> (5.10.2021.)
  11. Shoham, Hizky (2011.): Rethinking Tradition: From Ontological Reality to Assigned Temporal Meaning, European Journal of Sociology - https://www.researchgate.net/publication/259413654_Rethinking_Tradition_From_Ontological_Reality_to_Assigned_Temporal_Meaning/citation/download (15.9.2021.)
  12. Rohe, Mathias (2021.): Šta je ustvari Šerijat?, Deutsche Welle <https://www.dw.com/hr/%C5%A1to-je-u-stvari-%C5%A1erijat/a-59040220> (15.9.2021)
  13. Spahić - Šiljak, Zilka (2014.): Nation, Religion and Gender - Politization of Religion, The Power of Symbolism - The Case of Former Yugoslavia and its Successor States - https://www.researchgate.net/publication/324164466_Nation_Religion_and_Gender (15.5.2021.)
  14. Spahić - Šiljak, Zilka (2015.): Being a Muslim Feminist in Bosnia and Herzegovina and Kosovo, Antelias, https://www.researchgate.net/publication/330654611_Being_a_Muslim_Feminist_in_Bosnia_and_Herzegovina_and_Kosovo (17.5.2021.)
  15. Spahić - Šiljak, Zilka (2015.): Women, Religion and Peace Leadership in Bosnia and Herzegovina, EWII Fellowship Programme - https://www.researchgate.net/publication/324164458_Women_Religion_and_Peace_Leadership_in_Bosnia_and_Herzegovina (17.5.2021.)
  16. Spahić – Šiljak, Zilka (2016): Zašto feminizam?, Tačno.net - <https://www.tacno.net/kultura/zasto-feminizam/> (3.10.2021.)

17. Spahić - Šiljak, Zilka (2017.): The Confluence of Islamic Feminism and Peacebuilding: Lessons from Bosnia, A Journal of Gender and Culture - <https://docs.google.com/document/d/1trqnXM8BWttn1C5QVbGF4DYgGQT1CS-G/edit> (19.5.2021.)
18. Spahić - Šiljak, Zilka (2021.): Discipliniranje ženskih tijela i seksualnosti u desničarskim populističkim diskursima, e-izdanje, Sarajevski žurnal za društvena pitanja, https://www.researchgate.net/publication/350608994_Discipliniranje_zenskih_tjela_i_seksualnosti_u_desnicarskim_populistickim_diskursima (20.6.2021.)

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET
POLITIČKIH NAUKA

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Obrazac AR

Stranica 75 od
78

Izjava o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Sociologija

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Emina Obradović

Naslov rada: Uticaj religije i tradicije na percepciju rodnih uloga u bosankohercegovačkom društvu

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 75

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Potpis

Sarajevo, 18.1.2022..

_____

